

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З «ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ» (1 КУРС)

1. НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЙОГО ПРИНЦИПИ І СТРУКТУРА

Зміст. Наука як особливий спосіб діяльності людського суспільства. Основні напрямки методології наукового дослідження. Етапи наукового дослідження. Принципи наукового дослідження. Типи наукового дослідження. Структура наукової теорії. Постановка проблеми і висунення гіпотези, види гіпотез. Класифікація дослідницьких методів.

Основні поняття. Наука, емпіричне знання, теоретичне знання, верифікація, фальсифікація, метод, дослідження, факт, предмет, об'єкт, теорія, модіфікація, вимір, ідеографічний підхід, номотетичний підхід.

1.1. Про методології науки

Сьогодні психологам вже не потрібно переконувати фахівців з других областей знання, що існує така наука, як психологія. Хоча після чте деяких психологічних книг або статей у природничиків або математичних наук можуть виникнути обгрунтовані сумніви на цей рахунок. Якщо психологія - наука, то на психологічний метод поширюються всі вимоги до наукового методу.

Наука - це сфера людської діяльності, результатом якої є нове знання про дійсність, що відповідає критерію істинності. Практичність, корисність, ефективність наукового знання вважаються похідними від його істинності. Вчений, а точніше, науковець, - це професіонал, який будує своєю діяльністю, керуючись критерієм «істинність-хибність».

Крім того, термін «наука» відносять до всієї сукупності знань, отриманих на сьогоднішній день науковим методом.

Результатом наукової діяльності може бути опис реальності, пояснення передбачення процесів і явищ, які виражаються у вигляді тексту, структурної схеми, графічної залежності, формули і т. Д. Ідеалом наукового пошуку вважається відкриття законів - теоретичне пояснення дійсності.

Однак наукове пізнання не вичерпується теоріями. Всі види наукових результатів можна умовно впорядкувати на шкалі «емпіричне - теоретичне знання»: одиничний факт, емпіричне узагальнення, модель, закономірність, закон, теорія.

Наука як система знання і як результат людської діяльності характеризується повнотою, достовірністю, систематичністю. Наука як людська діяльність насамперед характеризується методом. Метод наукового дослідження раціональний. Людина, яка претендує на членство в науковому співтоваристві, повинен не тільки розділяти цінності цієї сфери чоловеческої діяльності, а й застосовувати науковий метод як єдино допустимий. Сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності - таке визначення поняття «метод» можна найчастіше зустріти в літературі. Чи слід шоддати, що ця система прийомів і операцій повинна бути визнана науковим співтовариством в якості обов'язкової норми, яка регулює поведінку дослідження.

Що таке норма дослідження? На це питання можна відповісти, звернувшись до поняття «нормальна наука», яке було запропоновано Т. Куном. Він виділяє два різних стани науки, революційну фазу і фазу «нормальної науки»: «Нормальна наука» означає дослідження, міцно спирається на одне або декілька минулих наукових досягнень ... У наші дні такі досягнення викладають ся, хоча і рідко, в їхній первісній формі підручниками - елементарного або підвищеного типу ». З поняттям «нормальна наука» пов'язане поняття «парадигма». Парадигма - це загальновизнаний еталон, приклад наукового дослідження, включає сподівавсь закон, теорію, їхнє практичне застосування, метод,

обладнання та ін. Це - правила і стандарти наукової діяльності, прийняті в науковому співтоваристві на сьогоднішній день, до чергової наукової революції, яка ламає стару па радігму, замінюючи її новою.

Сущ ествовање парадигми є ознакою зрілості науки або окремої наукової дисципліни. У науковій психології проблема становлення парадигми від ражена в роботах В. Вундта і його наукової школи. Взавши за зразок естественнонауч ний експеримент, психологи кінця ХІХ - початку ХХ ст. перенесли основні требо вання до експериментального методу на ґрунт психології. І до сих пір, які б заперечення ні висувалися критиками проти правомірності використання лабо раторно експерименту в психологічних дослідженнях, научние працівники про довжують орієнтуватися на принципи організації природничо дослід нання. На основі цих принципів проводяться дисертаційні дослідження, пишуться наукові звіти, статті та монографії.

Величезний внесок у розвиток наукової методології середини і кінця ХХ в. внесли К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейерабенд, П. Холтон і ряд інших видатних філософів і вчених. Вони ґрунтувалися на аналізі розвитку потрібного знання і реальної діяльності дослідників. Особливий вплив на їх погляди справила революція в природознавстві, яка зачепила математику, фізику, хімію, біологію, психологію та інші фундаментальні науки. Змінився сам підхід до науки і життя в науці. У ХІХ ст. вчений, виявивши факт, закономірність, створивши теорію, міг протягом усього життя з ащипать свої погляди від критичних нападок і проповідувати їх *ex cathedra* - наука не дуже-то відрізнялася від філософії, - сподіваючись на істин ність і незаперечність своїх переконань. Звідси - принцип верифіковані, фактичної підтверждаемости теорії, вид вінутий О. Контом. У ХХ ст. на про тяженні життя одного покоління наукові погляди на реальність часом зазнає вали кардинальні зміни. Старі теорії спростовувалися спостереженням і експериментом. Вчений протягом активної наукової життя міг для пояснення експериментальних даних, отриманих колегами, висувати послідовно ряд теорій, що спростовують одна іншу. Чоло століття перестав ототожнювати себе зі своєю ідеєю, «паранойяльная» установка okaza лась неефективною і була відкинута. Теорія вже не вважала сь свержценностью і перетворилася в тимчасовий інструмент, який, як різець або фрезу, можна зачатися чувати, але врешті-решт він підлягає за мене.

Отже, будь-яка теорія є часів ний споруду і може бути зруйнована. Отсю так - критерій науковості знання: научним визнається таке знання, яке може бути спростовано (визнано хибним) у процесі емпіричної перевірки. Знання, для спростування якого не можна прийду мати відповідну процедуру, не мо же бу науковим.

У логіці наслідок істинного утвердження може бути тільки істинним, а сере ди наслідків помилкового твердження зустрічаються як справжні, так і помилкові. Каж дая теорія - всього лише припущення і може бути спростована експериментальних тому. К. Поппер сформулював правило: «Ми не знаємо - ми можемо толь до предполога».

З позицій критичного раціоналізму (так характеризували своє Світоглядні ня Поппер і його послідовники) експеримент - це метод спростування правдо подібних гіпотез. З логіки критичного раціоналізму виходять сучасна теорія статистичної перевірки гіпотез і планування експерименту.

Принцип потенційної спростовності наукової теорії Поппер назвав принципом фальсифікації.

Нормативний процес на наукового дослідження будується наступним чином:

1. Висування гіпотези (гіпотез).
2. Планування дослідження.
3. Проведення дослідження.
4. Інтерпретація даних.
5. Спростування або неопроверженіє гіпотези (гіпотез).
6. У разі спростування старої - формулювання нової гіпотези (гіпотез).

Про що говорить ця схема? В першу чергу про те, що в структурі наукового ис проходження зміст наукового знання є величиною змінною, а метод являє собою константу.

Вчених сплячувати в наукове співтовариство не сл едованіє якійсь ідеї, верова ную, теорії, а прихильність єдиному ме Тодуа отримання нового знання.

Але метод, що впливає з моделі науки, запропонованої Поппером, як раз ново го знання дати не може; він лише здатний спростувати старе знання або осту вити питання відкритим для подальшої критики. Такий підхід нагадує отсро чку ви року.

Нове знання народжується у формі наукового припущення - гіпотези, через призму якої ведеться інтерпретація даних. А висунення гіпотези, построє ня моделі реальності і теорії - це процеси інтуїтивні і творчі. Вони знаходяться за перед елами розгляду теорії наукового експерименту.

Експеримент, що розглядається з цих позицій, є лише методом відбору, контролю, «вибракування» недостовірних припущень. Нове знання видобувається іншими шляхами: емпіричне - спостереженням, а теоретико е - шляхом раціо нальної обробки інтуїтивних здогадок.

Крім методу в конструкції наукового дослідження є ще одна неодмінна складова, а саме - проблема, «рамка», в яку вписані і гіпотеза, і інтерпретація, і сам метод.

Поппер неоднo кратно відзначав, що в ході розвитку науки змінюються і гипот зи, і теорії. Зі зміною парадигми переглядається метод, з'являються нові проблеми, але залишаються і старі, заглиблюючись, диференціюючи з кожним циклом дослідження.

Багато вчених схильні класифіцировать не "науки» (бо мало хто знає, що це таке), а проблеми.

Критичний раціоналізм нічого не говорить про те, звідки береться нове зна ня, але показує, як вмирає старе. У чомусь він схожий з синтетичної теорією еволюції, яка до сих пір не може пояснити виникнення нових видів, але добре прогнозує процес їх стабілізації і зникнення.

Як людина, ідея народжується необов'язково і випадково, але вмирає неминуче і закономірно.

Отже, парадигма сучасного природознавства стала основою й психологічного методу.

1.2. дослідження

Від будь-якої іншої сфери людської діяльності наука відрізняючи ється своїми цілями, засобами, мотивами і умовами, в яких наукова робота протікає. Мета науки - осягнення істини, а спосіб осягнення істини - на учное дослідження.

Дослідження, на відміну від стихійних форм пізнання навколишнього світу, заснована вано на нормі діяльності - науковому методі. Його здійснення передбачає усвідомлення і фіксацію мети дослідження, засобів дослідження (методологію, підходи , методи, методики), орієнтацію дослідження на відтворюваність ре результату.

Розрізняють емпіричне і теоретичне дослідження, хоча розмежування це умовно. Як правило, більшість досліджень має теоретико-емпіричний характер. Будь-яке досліджень ня здійснюється не ізольовано, а в рамках цілісність ної наукової програми або з метою розвитку наукового напрямку. Вивчення осо бенностей нарцисической особистості Е. Фромм проводив в рамках наукової програм ми дослідження причин «злостякної агресії і». Програма К. Левіна послу жила основою для постановки досліджень рівня домагань, мотивації досягнень, квазіпотребності, групової динаміки та ін. Запропонована Б. Ф. Ломо вим програма вивчення впливу процесу спілкування на когнітивні процеси по р оділа дослідження динаміки та ефективності спільного рішення сенсорних завдань, запам'ятовування матеріалу, порівняння процесів індивідуального і групово го мислення і т. д.

Дослідження за їх характером можна розділити на фундаментальні і прикладні, монодyscyплінарні і міждисциплінарні, аналітичні та комплексні і т. Д. *Фундаментальне* дослідження спрямоване на пізнання реальності без вчених та практичного ефекту від застосування знанні. *Прикладне* дослідження про водиться з метою отримання знання, которо е повинно бути використано для вирішення конкретної практичної задачі. Монодyscyплінарні дослідження проводяться в рамках окремої науки (в даному випадку - психології). Як і междисциплінарні, ці дослідження вимагають участі фахівців різних обл Астей та пров одяться на стику декількох наукових дисциплін. До цієї групи можна віднести гені тичні дослідження, дослідження в області інженерної психофізіології, а також дослідження на стику етнопсихології та соціології. *Комплексні* дослідження пров одяться за допомогою системи методів і методик, за допомогою яких вчені прагнуть охопити максимально (або оптимально) можливе число знач екпортувати параметрів досліджуваної реальності. *Однофакторні*, або *аналітичне*, ис проходження направлено на виявлення одного, найбільш суттєвого, на думку дослідника, аспекту реальності.

Будь-яке дослідження включає в себе ряд необхідних етапів. На кожному етапі вирішується певна задача. Дослідження починається з *постановки задачі*: що невідомо? На наступному етапі у чений аналізує доступну інформацію з досліджуваної проблеми. Може виявитися, що ця проблема вже вирішена або суті ют аналогічні дослідження, що не привели до остаточного результату. Якщо вчений сумнівається в результатах, отриманих раніше, він відтв оізводить дослід вання за методикою, запропонованою його попередниками, потім аналізує ме тоди і методики, які ними застосовувалися для вирішення цієї або аналогічних за дач. Найбільш творчий момент дослідження полягає у винаході ориги нальної м етодікі. Найчастіше методична знахідка перетворює наукову область і породжує новий напрямок. Створення Б. Скіннер «проблемного ящика» послужило основою для проведення серії досліджень по оперантному навченню жи Вотня. Винахід Г. Еббінгаузом «безглузвих складів» сприяло від критого ряду цікавих закономірностей роботи довготривалої пам'яті. Запропонований Ф. Гальтон метод порівняння психічних особливостей близнят зразків поклав початок сучасним психогенетическому дослідження.

Наступним дуже важливим етапом є *формулювання* припущень - *гіпотез*. Для їх перевірки будується план наукового дослідження. Він включає в себе вибір об'єкта - групи людей, з якими буде проводитися експеримент або за якими вестиметься спостереження. Уто чняється предмет досліджень - частина реальності, яка буде вивчатися. Вибирається місце і час досліджень ний і визначається порядок експериментальних проб, щоб зменшити вплив перешкод на результат експерименту.

Проведення досліджень по *наміченому плану* - наступний етап. В ході реального експерименту завжди виникають відхилення від задуму, які необ димо врахувати при інтерпретації результатів і повторному проведенні досвіду.

Після фіксації результатів експерименту проводиться первинний аналіз дан них , їх математична обробка, інтерпретація і узагальнення. Вихідні гіпот зи перевіряються на достовірність. Формулюються нові факти або закономірно сти. Теорії уточнюються або відкидаються як непридатні. На основі уточнено ної теорії робляться нові висновки ди і передбачення.

Дослідження по цілі їх проведення можна розділити на кілька типів. До першого типу відносяться *пошукові* дослідження. Хоча назва звучить тавтологічні, під ним мається на увазі попи тка вирішення проблеми, яку ніхто не ста вил або НЕ вирішував подібним методом. Іноді аналогічні дослідження називають дослідженнями «методом тiku»: «Спробуємо так, може, щось і вийде». На учние роботи такого роду спрямовані на отримання принципово нових резуль татів в малодослідженою області.

Вт оройя тип - *критичні* дослідження Вони проводяться з метою Спростовано ня існуючої теорії, моделі, гіпотези, закону тощо. Або для перевірки того, яка

з цих двох альтернативних гіпотез точніше прогнозує реальність. Критичний ські дослідження проводяться в тих областях, де накопичено багатий теоретичний і емпіричний запас знань і є апробовані методики для здійснювання експерименту.

Більшість досліджень, що проводяться в науці, відноситься до *уточнюючим*. Їх мета - встановлення меж, в межах яких теорія передбачає факти і емпіричні закономірності. Зазвичай, у порівнянні з початковим експериментальним зразком, змінюються умови проведення дослідження, об'єкт, методика. Тим самим реєструється, на яку область реальності розповсюджується отримане раніше теоретичне знання.

I, нарешті, останній тип - *відтворює* дослідження. Його мета - точне повторення експерименту попередників для визначення достовірності, надійності і об'єктивності отриманих результатів. Результати будь-якого дослідження повинні повторитися в ході аналогічного експерименту, проведеного другим науковцем, що володіє відповідною компетенцією. Тому після відкриття нового ефекту, закономірності, створення нової методики і т.п. виникає лавина відтворюють досліджень, покликаних перевірити результати першовідкривачів. Відтворює дослідження - основа всієї науки. Отже, метод і конкретна методика експерименту повинні бути Інтерсуб'єктивний, тобто операції, проведені в ході дослідження, повинні востро проводитися будь-яким кваліфікованим дослідником.

Теорія природничо дослідження спирається на ряд очевидних припущень. По-перше, ми вважаємо, що час безперервно, направлено від минулого в майбутнє. Події не оборотні. Слідство не може бути раніше причини. По-друге, ми вважаємо, що простір, в якому відбуваються події, ізотропно. Процес в одній з областей простору відбувається так само, як в будь-якій іншій області. Нарешті, ми припускаємо, що події в світі відбуваються незалежно від нашого знання про них. Світ реальний і об'єктивний.

Одержуваний дослідником науковий результат в ідеалі повинен бути незалежним від часу, тобто явище, закономірність, закон інваріантні щодо часу. І завтра, і після завтра, і через певну кількість років час простої сенсорної реакції людини на світловий сигнал має варіювати в експериментально встановлених на сьогоднішній день межах. Дослідник повинен бути певен, що знайдена ним закономірність справедлива і для психічного процесу (наприклад, розумового), який відбувається у людини, що живе в Лондоні, і для жителя Москви (з поправкою на особливості самого досліджуваного об'єкта). У будь-якому випадку послідовність етапів вирішення завдання, а саме - постановка завдання, аналіз умов, інкубація, висунення гіпотез, функціональне рішення, конкретне рішення, перевірка рішення і доказ, повинна бути однією і тією ж. Російський психолог, який використовує в своїх дослідженнях визначену послідовність етапів вирішення задачі, повинен отримати ті ж дані, що і його британський колега, який працює за тією ж методикою.

Нарешті, наукове знання інтерсуб'єктивності, тобто науковий результат не повинен залежати від особистості дослідника, його мотивів, намірів, інтуїції і т.д. Научное знання не об'єктивно в тому сенсі, що може існувати без його носителя, без людей, що мають кваліфікацію і здібностями розуміти і добувати це знання, воно має об'єктивне джерело - зовнішній по відношенню до суб'єкта познання світ.

Отже, науковий результат повинен бути інваріантним щодо пространства, часу, типу об'єктів і типу суб'єктів дослідження, тобто об'єктивним. До недавнього часу передбачалося, що науковий результат не повинен залежати і від методу, тобто від дій, які виробляє дослідник з досліджуваним об'єктивним тому. Однак «квантово-механічна революція» в науковому мисленні, що відбулася на початку ХХ ст., породила інший підхід.

Відомий методолог М. Бунге ввів розходження між науками, де результат і з'ясування не залежить від методу, і тими науками, де результат і операція з об'єктивним тому утворюють інваріант: факт є функція від властивостей об'єкта і операції

з ним. До останнього типу наук належить і психологія. Тому надзвичайно важливо в науковій публікації її давати опис методу, за допомогою якого отримані дані.

Вимоги, які я навів вище, відносяться до ідеального дослідження і його ідеального результату. В реальності ж різні моменти часу не ідентичні, розвиток світу необоротно: він - інший в кожен наступний момент часу. Простір не ізотропно. Немає двох ідентичних об'єктів, які можна було б включити в клас еквівалентності. Всі люди унікальні, кожен зі своєю, не схожою ні на чію іншу долею. Навіть однояйцеві близнюки народжуються в разні моменти часу. Тим більше унікальні дослідники. Тому-то неможливо повністю адекватно відтворити експеримент в інших умовах. Личності риси експериментатора впливають на хід дослідження, на його відносини з іспитувемим, на точність реєстрації і на особливості інтерпретації даних.

Реальне дослідження не може (та й не повинно) повністю відповідати ідеальному. Відхилення від ідеального дослідження, які в процесі діяльності психолога виникають неминуче, породжені існуючім світу, в якому ми живемо. Не можна домогтися повної відповідності ідеалу і реальності, навіть в ході наукових досліджень. Інша справа, що науковий метод повинен давати результат, максимально наближений до ідеального. Ми завжди змушені говорити про виміряне, що відносяться до різних моментів часу, як про проведені одночасно. Унікальні об'єкти ми розглядаємо як еквівалентні один одному, абстрагуючись від їх особливостей. Ситуації, умови проведення різних серій дослідження ми вважаємо ідентичними. Себе ж ми вважаємо ідеальними експериментаторами, компетентними, байдужими, спонукувані лише пошуком наукової істини, а не бажанням заробити гроші або догодити науковому керівнику.

Для зменшення впливу відхилень ідеального дослідження від реального існують особливі методи планування експерименту і обробки отриманих даних. Термін «реальне дослідження» може навести на думку про те, що ця процедура повністю охоплює природний процес, однак насправді таке подання - мультимедіальне. В ході будь-якого «реального дослідження» вчений спокують виокремлює, бере до уваги деяку частину реальності, абстрагує від інших істотних її сторін. Ця частина реальності, яка приймається як предмет дослідження, як би «кін контролюється» експериментатором. Крім того, умови, в яких проводяться дослідження або спостереження, експериментальний вплив, відбір піддослідних, є факторами, що впливають на результат - на поведінку випробовуваних і фіксацію параметрів спостережуваного поведіння. Тому слід розрізняти явища і процеси, що відбуваються в реальному світі, і їх аналоги, які ми спостерігаємо або відтворюємо в ході дослідження. Узагальнимо сказане вище найпростішою схемою на рис. 1.2.

Відповідність реального дослідження ідеальному будемо називати *внутрішньої валідністю*.

Відповідність реального дослідження досліджуваній об'єктивній реальності називаємо *зовнішньої валідністю*.

І нарешті, ставлення ідеального іспитування до реальності можна охарактеризувати як *теоретичну*, або *прогностичну*, *валідність*, оскільки план «ідеального дослідження» будується виходячи з теоретичної ідеалізації реальності - гіпотез дослідження. (Зміст цих понять буде повніше розкрито при розгляді специфіки психологічного експерименту.)

1.3. Теорія і її структура

Експеримент ставиться для того, щоб перевірити теоретичні передбачення. Теорія є внутрішньо несуперечливою системою знань про частини реальності (предмет теорії). Елементи теорії логічно залежать один від одного. Її утримання виводиться за певними правилами з деякого початкового безлічі суджень і понять - базису теорії.

Існує безліч форм неемпіричних (теоретичного) знання: закони, класифікації і типології, моделі, схеми, гіпотези і т. П. Теорія виступає в якості вищої форми наукового знання. Кожна теорія включає в себе ідущі основні компоненти: 1) вихідну емпіричну основу (факти, емпіричні закономірності); 2) базис - безліч первинних умовних припущень (ак СІОМА, постулатів, гіпотез), які описують ідеалізований об'єкт теорії; 3) логіку теорії - безліч правил логічного висновку, які допустимі в рамках теорії; 4) безліч виведених в теорії тверджень, які складляють основне теоретичне знання.

Компоненти теоретичного знання мають різне походження. Емпіричні підстави теорії виходять в результаті інтерпретації даних експеримента і спостереження. Правила логічного висновку не визначені у договорі в рамках даної теорії - вони є похідними метатеорії. Постулати і припущення - наслідок раціональної переробки продуктів інтуїції, що не зводяться до емпіричного підстав. Швидше, постулати служать для пояснення емпіричних основ теорії.

Ідеалізований об'єкт теорії є знаково-символістичною моделлю частини реальності. Закони, що формулюються в теорії, насправді описують не реальність, а ідеалізований об'єкт.

За способом побудови розрізняють аксіоматичні і гіпотетико-ддуктивні теорії. Перші будуються на системі аксіом, необхідних і достатніх, недокуються в рамках теорії; другі - на припущеннях, що мають емпіричну, індуктивну основу. Розрізняють теорії: якісні, побудовані без залучення математичного апарату; формалізовані; формальні. До якісних теорій в психології можна віднести концепцію мотивації А. Маслоу, теорію до гніттивного дисонансу Л. Фестінгера, екологічну концепцію сприйняття Дж. Гібсона і ін. Формалізовані теорії, в структурі яких використовується математичний апарат, - це теорія до гніттивного балансу Д. Хоманса, теорія інтелекту Ж. Піаже, теорія мотивації К. Левіна, теорія особистісних конструктів Дж. Келлі. Формальною теорією (в психології їх небагато) є, наприклад, стохастична теорія тесту Д. Раша (IRT - теорія вибору пункту), широко прикладна при шкалюванні результатів психолого-педагогічного тестування. «Модель суб'єкта з вільною волею» В. А. Лефевра (з певними застереженнями) може бути віднесена до сильно формалізованих теорій.

Розрізняють емпіричне основи і передбачувану потужність теорії. Теорія створюється не тільки для того, щоб описати реальність, яка послужила основою для її побудови: цінність теорії полягає в тому, які явища реальності вона може передбачити і в якій мірі цей прогноз буде точним. Найбільш слабкими вважаються теорії ad hoc (для даного випадку), що дозволяють пояснити лише ті явища і закономірності, для пояснення яких вони були розроблені.

Послідовники критичного раціоналізму вважають, що експериментальні результати, що суперечать прогнозам теорії, повинні привести вчених до відмови від неї. Однак на практиці емпіричні дані, що не відповідають теоретичним прогнозам, можуть спонукати теоретиків до вдосконалення теорії - створення «прибудов». Теорії, як судно, необхідна «живучість», тому на кожен контрприклад, на кожне експериментальне спростування вона повинна відвіча зміною своєї структури, приводячи її у відповідність з фактами.

Як правило, в певний час існує не одна, а дві мул і більш теорій, які однаково успішно пояснюють експериментальні результати (в межах похибки досвіду). Наприклад, в психофізиці існують на рівних теорія порога і теорія сенсорної безперервності. У психології особистості конкурують і мають емпіричні підтвердження кілька факторних моделей особистості (модель Г. Айзенка, модель Р. Кеттела, модель «Велика п'ятірка» і ін.). У

психології пам'яті аналогічний статус мають модель єдиної пам'яті і концепція, заснована на виокремлення сенсорної, кратковременної і довготривалої пам'яті, і т. Д.

Відомий методолог П. Фейєрабенд висуває «принцип завзятості»: чи не відмовитися від старої теорії, ігнорувати навіть явно суперечать їй факти. Вивір його принцип - методологічного анархізму: «Наука являє собою по суті анархістський підприємство: теоретичний анархізм більш гуманний і прогресивний, ніж його альтернативи, які спираються на закон і порядок ... Це доводиться і аналізом конкретних історичних подій, і абстрактним аналізом ставлення між ідеєю і дією. Єдиний принцип, що не перешкоджає прогресу, називається "допустимо все" (*anything goes*) ... Наприклад, ми можемо виконувати гіпотези, що суперечать добре підтвердженим теоріям або обґрунтованим експериментальним результатам. Можна називати науку, діючи констатувати» [Фейєрабенд П., 1986].

1.4. наукова проблема

Постановка проблеми - початок будь-якого дослідження. І самі наївні, «дитячі» питання («Чому небо блакитне?» Або «Хто сильніший: кит або слон?») Є прототіпами проблеми. Не має потреби в дослідженні лише підтвердження очевидності. Однак очевидність суб'єктивна. Можна вважати очевидним тим, що всі предмети, кинуті вами, впадуть вниз. Але рух тіл в неважесі, що спостерігається в космічному кораблі, спростовує цю «істинну» з огляду на відсутність притягання там верху і низу в звичайному розумінні. Червоний колір легко відрізнити від зеленого, а синій - від жовтого, але люди з дефектами колірної зору їх не розлічуть. Вважається, що чим більше у людини прагнення досягти мети, тим він краще буде працювати. Але якщо його мотивація перевищить деякий оптимум (закон Йеркса-Додсона), то в діяльності зросте кількість помилок, навчання буде протікати повільніше і т. д.

У незмінних умовах, до яких пристосовується людина, світ для нього бездротово обмежений. Проблеми породжуються мінливістю світу і духовною активністю людей.

На відміну від життєвої, наукова проблема формується в термінах визначеної наукової галузі. Вона повинна бути операционалізована. «Чому сонце світить?» - це питання, але не проблема, оскільки тут не вказані область засобів і метод вирішення. «Чи є відмінності в агресивності, особистісних властивостях людей, генетично детермінованими ознаками або залежать від впливів сімейного виховання?» - це проблема, яка сформулює аналіз в термінах психології розвитку і може бути вирішена певними методами.

Постановка проблеми тягне за собою формулювання гіпотези. Звідки береться проблема? У науці формулювання проблеми - виявлення «дефіциту», невідповідності інформації для пояснення реальності. Здатність виявити «біла пляма» в знаннях про світ - одне з головних проявів таланту досліджень. Отже, можна виділити наступні етапи породження проблеми:

- виявлення браку в науковому знанні про реальність;
- опис проблеми на рівні буденної мови;
- формулювання проблеми в термінах наукової дисципліни.

Другий етап необхідний, так як перехід на рівень буденної мови дає можливість перемикається з однієї наукової області (зі своєю специфічною термінологією) в іншу. Наприклад, причини агресивності поведінки людей можна шукати не в психологічних факторах, а в біогенетических, і вирішувати проблему методами загальної або молекулярної генетики. Можна зануритися в астрологічне знання і спробувати сформулювати проблему в інших термінах - в термінах впливу планет на характер і поведінку людини.

Таким чином, вже формулюючи проблему, ми звужуємо діапазон пошуку її можливих рішень і в неявному вигляді висуваємо гіпотезу дослідження.

Проблема - це риторичне питання, який дослідник ставить природі, але відповідати на нього повинен він сам. Наведемо і філософську трактування поняття «проблема». «Проблема» - об'єктивно виникає в ході розвитку пізнання питання або комплекс питань, вирішення яких представляє істотний практичний або теоретичний інтерес» [Філософський енциклопедичний словник, 1989].

Проблеми поділяються на реальні проблеми і «псевдопроблеми», які здаються значущими. Крім того, виділяється клас нерозв'язних проблем (преобертання ртуті в золото, створення «вічного двигуна» та ін.) Докази нерозв'язання проблеми саме по собі є одним з варіантів її вирішення.

1.5. гіпотеза

Гіпотеза - це наукове припущення, що випливає з теорії, яке ще не підтверджено і не спростує то.

У методології науки розрізняють теоретичні гіпотези і гіпотези як емпірії етичні припущення, які підлягають експериментальній перевірці. Перші входять в структури теорій в якості основних частин. Теоретичні гіпотези висувуються для усунення внутрішніх суперечностей в теорії або для подолання неузгодженостей теорії й експериментальних результатів і є інструментом вдосконалення теоретичного знання. Про таких гіпотезах і веде мову Фейєрабенд. Наукова гіпотеза повинна задовольняти в принципі фальсифікації (якщо в ході експерименту вона спростовується) і верифікації (якщо в ході експерименту вона підтверджується). Нагадаю, що принцип фальсифікації абсолютний, так як спростування теорії завжди остаточно. Принцип верифікації відносний, так як завжди є ймовірність спростування гіпотези в наступному дослідженні.

Нас цікавить другий тип гіпотез - припущення, що висувуються для рішення проблеми методом експериментального дослідження. Це експериментальні гіпотези, які не обов'язково повинні ґрунтуватися на теорії. Точніше, можна виділити, принаймні, три типи гіпотез по їх походженню. Гіпотези провового типу ґрунтуються на теорії або моделі реальності і являють собою прогнози, наслідки цих теорій або моделей (так звані теоретично про снували гіпотези). Вони служать для перевірки наслідків конкретної теорії або моделі. Другий тип - наукові експериментальні гіпотези, також висунуті для підтвердження або спростування тих чи інших теорій, законів, раніше виявлені закономірностей або причинних зв'язків між явищами, але не заснований ні на вже існуючих теоріях, а сформульовані за принципом Фейєрабенда: «все підходить». Їх виправдання - в інтуїції дослідника: «А чому б не так?» Третій тип - емпіричні гіпотези, які висувуються безотносительно але будь-якої теорії, моделі, тобто формулюються для даного випадку. Класичним варіантом такої гіпотези є афоризм Козьми Прутков: «Клацни бикові в ніс, він махне хвостом». Після експериментальної перевірки така гіпотеза перетворюється в факт, знову ж таки - для даного випадку (для конкретної корови, її хвоста і експериментатора). Разом з тим основна особливість будь-яких експериментальних гіпотез полягає в тому, що вони операціоналізовані. Простіше го - животворящою, вони сформульовані в термінах конкретної експериментальної процедури. Завжди можна провести експеримент по їх безпосередньої перевірки. За змістом гіпотез їх можна розділити на гіпотези про наявність: А) явища; Б) зв'язку між явищами; В) причинного зв'язку між явищами.

Перевірка гіпотез типу А - спроба встановити істину: «А чи був хлопчик? Може, хлопчика-то не було?» Існують або не існує феномени екстра сенсорного сприйняття, чи є феномен «зрушення до ризику» при груповому прийнятті рішення, скільки символів утримує чоловік одночасно в короткочасної пам'яті? Все це гіпотези про факти. Гіпотези типу Б - про зв'язки між явищами. До таких припущень відноситься, наприклад, гіпотеза про залежність між інтелектом дітей і їх батьків або ж гіпотеза про те, що екстраверти схильні до ризику, а інтроверти більш обережні. Ці гіпотези перевіряються в ході

вимірю вального дослідження, яке частіше називають кореляційним дослідженням. Їх результатом є встановлення лінійної або нелінійної зв'язку між процесами або виявлення відсутності такої. Власне експериментальними гіпотезами зазвичай вважають лише гіпотези типу В - про причинно-наслідкові зв'язки. В експериментальну гіпотезу включаються незалежна змінна, залежна змінна, відносини між ними і рівні додаткових переміщень.

Готтсданкер виділяє наступні варіанти експериментальних гіпотез:

- контргіпотеза - експериментальна гіпотеза, альтернативна до основного припущення; виникає автоматично;

- третя конкуруюча експериментальна гіпотеза - експериментальна гіпотеза про відсутність впливу незалежної змінної на залежну; Перевіритиється тільки в лабораторному експерименті;

- точна експериментальна гіпотеза - припущення про відношення між однією незалежною змінною і залежною в лабораторному експерименті;

 - перевірка вимагає виділення незалежної змінної і «очищення» її умов;

- експериментальна гіпотеза про максимальну (або мінімальну) величину - припущення про те, при якому рівні незалежної змінної залежна приймає максимальне (або мінімальне) значення. «Негативний» процес, оскільки виявленні про двох базисних процесах, що надають протидію положжув дію на залежну змінну, при досягненні певного (високого) рівня незалежної змінної стає сильнішою «позитивного»;

 - перевіряється тільки в багаторівневому експерименті;

- експериментальна гіпотеза про абсолютні і пропорційні відношення - точне припущення про характер поступового (кількісного) змінення залежної змінної з поступовим (кількісним) зміненням незалежної змінної; перевіряється в багаторівневому експерименті;

- експериментальна гіпотеза з одним відношенням - припущення про ставлення між однією незалежною і однією залежною змінними. Для перевірки експериментальної гіпотези з одним ставленням може бути використаний і факторний експеримент, але друга незалежна змінна є при цьому контрольною;

- комбінована експериментальна гіпотеза - припускає оложеніє у цій справі між певним поєднанням (комбінацією) двох (або декількох) незалежних змінних, з одного боку, і залежною змінною - з іншого; про перевіряється тільки в факторному експерименті. Дослідники розрізняють наукові і Статистическі гіпотези. Наукові гіпотези формулюються як передбачуване рішення проблеми. Статистична гіпотеза - твердження щодо невідомого параметра, сформульоване мовою математичної статистики. Будь-яка наукова гіпотеза вимагає перекладу на язык статистики. Для доказу будь-який з закономірностей причинних зв'язків або будь-якого явища можна навести безліч пояснень. В ході організації експерименту кількість гіпотез обмежують до двох: основний і альтернативної, що і втілюється в процедурі статистичної інтерпретації даних. Ця процедура зводиться до оцінки подібностей і відмінностей. При перевірці статистичних гіпотез використовуються лише два поняття: H_1 (гіпотеза про відмінність) і H_0 (гіпотеза про подібність). Як правило, вчений шукає відмінності, закон омерності. Підтвердження першої гіпотези свідчить про вірність статистичного твердження H_1 , а другий-про прийняття твердження H_0 - про відсутність відмінностей [Гласс Дж., Стенлі Дж., 1976].

Після проведення конкретного експерименту перевіряються численні статистичні гіпотези, оскільки в кожному психологічному дослідженні реєструється не один, а безліч поведінкових параметрів. Кожен параметр характеризується декількома статистичними заходами: центральної тенденції, змінливості, розподіл Оленою. Крім того, можна обчислити міри зв'язку параметрів і оцінити значимість цих зв'язків.

Отже, експериментальна гіпотеза служить для організації експерименту, а статистично - для організації процедури порівняння реєстрованих параметрів. Тобто

ста статистично гіпотеза необхідна на етапі математичної інтерпретації даних емпіричних досліджень. Природно, велика кількість дива стических гіпотез необхідно для підтвердження або, точніше, спростування основної - експериментальної гіпотези. Експериментальна гіпотеза - первинна, статистична - вторинна.

Гіпотези, що не спростовані в експерименті, перетворюються в компоненти теоретичних знань про реальність: факти, закономірності, закони.

Процес висунення і спростування гіпотез можна вважати основним і найбільш творчим етапом діяльності дослідника. Встановлено, що кількість і якість гіпотез визначається креативністю (загальною творчою здатністю) дослідника - «генератора ідей».

Підіб'ємо проміжний підсумок. Теорію в експерименті безпосередньо перевірити не можна. Теоретичні висловлювання є універсальними; з них виводяться приватні слідства, які і називають гіпотезами. Вони повинні бути содер жательними, операціональними (потенційно спростовують) і формулюються в вигляді двох альтернатив. Теорія спростовується, якщо виведені з неї частні слідства не підтверджуються в експерименті.

Висновки, які дозволяють зробити результат експерименту, асиметричні:

гіпотеза може відхилитися, але ніколи не може бути закінчено вельно прийнятої. Будь-яка гіпотеза відкрита для подальшої перевірки.

1.6. Основні загальнонаукові дослідницькі методи

Всі методи сучасної науки діляться на теоретичні і емпіричні. Ділення це досить умовне. В якості самостійного можна виокремити метод моделювання, який має власну специфіку. Крім того, від теоретичних і емпіричних методів відрізняють інтерпретаційні методи, в частині методи представлення та обробки даних.

При проведенні теоретичного дослідження вчений має справу не з самою реальністю, а з її уявною репрезентацією - поданням у формі розумових образів, формул, просторово-динамічних моделей, схем, описів в природній мові і т. Д. Теоретична робота здійснюється «в умі».

Емпіричне допоміжне моделювання проводиться для перевірки правильності теоретичних побудов; вчений взаємодіє з самим об'єктом, а не з його знаково-символічним або просторово-образним аналогом. Обробляючи і інтерпретуючи дані емпіричного дослідження, експериментатор так само, як і теоретик, працює з графіками, таблицями, формулами, але взаємодія з ними протікає в основному «в зовнішньому плані дії»: малюються схеми, за допомогою комп'ютера робляться розрахунки тощо. у теоретичному дослідженні проводиться «уявний експеримент», коли ідеалізований об'єкт дослідження (точне - розумовий образ) ставиться в різні умови (також уявні), після чого, на основі логічних міркувань, аналізується його можлива поведінка. Метод моделювання відмінний як від теоретичного методу, що дає узагальнене, абстраговані знання, так і від емпіричного. При моделюванні досліджень вель користується методом аналогій, умовиводом «від часткового до часткового», тоді як експериментатор працює за допомогою методів індукції (математична статистика є сучасним варіантом індуктивного виводу). Теоретик користується правилами дедуктивного умовиводу, розробленими ще Аристотелем.

Для дослідника, що застосовує моделювання, модель - аналог об'єкта. Моделирование використовується тоді, коли неможливо провести експериментальні в дослідження об'єкта. До таких об'єктів належать унікальні системи, недоступні експериментальному вивченню, або системи, на яких експеримент про переводити з моральних міркуючи даним не можна: Всесвіт, Сонячна система, екосистема національного парку «Лосиний острів» і людина як об'єкт, напри заходів, ряду медичних і психофармакологіческих досліджень. Іноді модель вибирається виходячи з принципу зручності, більшої простоти і економічних про ведення дослідження. Так, замість випробування гігантського корабля спочатку досліджується його плавучість на моделі (з

урахуванням принципово важливих масштаб них спотворень). Замість того щоб дослідити особливості елементарних форм навчання і пізнавальної активності у людини, психологи успішно використовують для цього «біологічні моделі»: щурів, мавп, кроликів і навіть свиней.

Розрізняють «фізична» і «знаково-символічно е» моделювання. «Фізич ська» модель досліджується експериментально. « Знаково-символічна» модель, як правило, реалізується у вигляді більш-менш складної комп'ютерної програми, і дослідження її поведінки - справа теоретиків. Проблема «зовнішньої» валідності методу моделювання особливо гостра, так як його успіх залежить від ме ри подібності об'єкта дослідження з його аналогом.

До загальнонаукових емпіричним методів належать: 1) спостереження, 2) експеримент, 3) вимір. Розглянемо їх особливості, можливості, які вони переді становлять досліднику, і недоліки.

Перший метод, з кит орим зазвичай починають знайомити студентів, - спостережен ня. У ряді наук це єдиний емпіричний метод. Класичною наблюда котельної наукою є астрономія. Всі її досягнення пов'язані з досконалість ванием техніки спостереження. Не менше значення наблю дення має в поведений чеських науках. Основні результати в етології (науці про поведінку тварин) отримані за допомогою спостереження за активністю тварин в природних усло - вях. Спостереження має величезне значення в фізиці, хімії, біології. З спостережен ням св язань так званий идиографический підхід до дослідження реальності. Послідовники цього підходу вважають його єдино можливим в науках, изуча чих унікальні об'єкти, їх поведінку і історію.

Идиографический підхід вимагає спостереження і фіксації єдинич них явищ і подій. Він широко застосовується в історичних дисциплінах. Важливе значення він має і в психології. Досить згадати такі дослідження, як робота А. Р. Лурии «Маленька книжка про великий пам'яті» або монографія З. Фрейда «Леонардо да Вінч і».

Идиографический підходу протистоїть номотетический підхід - досліджень ня, що виявляє загальні закони розвитку, існування і взаємодії об'єктів.

Спостереження явл яється методом, на основі якого можна реалізувати або номотетический, або ідіографіч еский підхід до пізнання реальності.

Наглядом називається цілеспрямоване, організоване і певним чином фіксується сприйняття досліджуваного об'єкта. Результати фіксації дан них спостереження називаються описом поведінки об'єкта.

Спостереження може проводитися безпосередньо або ж з використанням тих нічних засобів і способів реєстрації даних (фото-, аудіо- і відеоапаратура, карти спостереження та ін.). Однак за допомогою спостереження можна знайти лише явища, що зустрічаються в звичайних, «нормальні х» умовах, а для пізнання суще дарських властивостей об'єкта необхідне створення особливих умов, відмінних від «нор мальних». Крім того, спостереження не дозволяє досліднику цілеспрямовано варіювати умови спостереження відповідно до задуму. Исследовате ль не може впливати на об'єкт, щоб пізнати його характеристики, приховані від НЕ посереднього сприйняття.

Експеримент дозволяє виявити причинні залежності і відповісти на питання: «Що викликало зміну в поведінці?» Спостереження застосовується тоді, до оли або неможливо, або недозволено втручатися в природний плин процесу.

Головними особливостями методу спостереження є:

- безпосередній зв'язок спостерігача і спостерігаємо ого об'єкта;
- упередженість (емоційна забарвленість) спостереження ;
- складність (часом - неможливість) повторного спостереження.

У природничих науках спостерігач, як правило, не впливає на досліджуваний про процес (явище). У психології існує проблема взаємодії спостерігача і спостережуваного. Якщо випробуваний знає, що з а ним спостерігають, то присутність ис слідчого впливає на його поведінку.

Обмеженість методу спостереження викликала до життя інші, більш «здійснений ні» методи емпіричного дослідження: експеримент і вимір. Експеримент і вимір дозволяють об'єктивувати процес, бо вони проводяться з використанням спеціальної апаратури і способів об'єктивної реєстрації результатів в кількісній формі.

На відміну від наблюдення і вимірювання, експеримент дозволяє відтворювати явища реальності в спеціально створених умовах і тим самим виявляти причинно-наслідкові залежності між явищем і особливостями зовнішніх умов.

Вимірювання проводиться як в природних, так і в штучно створених умовах. Відмінність вимірювання від експерименту полягає в тому, що дослідник не може впливати на об'єкт, але реєструє його характеристики такими, якими вони є «об'єктивно», незалежно від дослідника і методики вимірювання (останнє для ряду наук неможливо).

На відміну від спостереження, і змерення проводиться в ході приборно-опосередкованого взаємодії об'єкта і вимірювального інструмента: природне «поведення» об'єкта не модифікується, але контролюється і реєструється приладом. При вимірі неможливо виявити причинно-наслідкові залежності, але можна налагодити зв'язки між рівнями різних параметрів об'єктів. Так вимір перетворюється в кореляційне дослідження.

Вимірювання зазвичай визначають як деяку операцію, за допомогою якої речам приписуються числа. З математичної точки зору, це «приписування» вимагає встановлення відповідності між властивостями чисел і властивостями речей.

1

З методичної точки зору, вимірювання - це реєстрація стану об'єкта (об'єктів) на основі реєстрації зміни станів іншої об'єкта (приладу). При цьому повинна бути визначена функція, пов'язуюча стану об'єкта і приладу. Операція приписування чисел об'єктивним є вторинною: числові значення на шкалі приладу ми вважаємо не показниками приладу, а кількісними характеристиками стану об'єкта. Фахівці з теорії змерення завжди велику увагу приділили другій процедурі - інтерпретації цих показників, а не першій - описанню взаємодії приладу і об'єкта. В ідеалі операція інтерпретації повинна точно описувати про процес взаємодії об'єкта і приладу, а саме - вплив характеристик об'єкта на його свідчення.

Отже, вимір можна визначити як емпіричний метод виявлення властивостей або станів об'єкта шляхом організації взаємодії об'єкта з вимірювальним приладом, зміни станів якого зависят від зміни стану об'єкта. Приладом може бути не тільки позашкільний по відношенню до дослідника предмет, наприклад, лінійка - прилад для вимірювання довжини. Сам дослідник може бути вимірювальним інструментом: «людина є міра всіх речей». І дійствительно, ступня, палець, передпліччя служили первинними заходами довжини (фут, дюйм, лікоть та ін.). Так само і з «виміром» людської поведінки: особливості поведінки іншої людини дослідник може оцінювати безпосередньо - тоді він перетворюється в експерта. Такий вид вимірювання подібний з спостереженням. Але існує інструментальне вимірювання, коли психолог застосовує якусь вимірювальну методику, наприклад тест на інтелект.

Особливості методу вимірювання в психології будуть розглянуті в подальшому. Тут відзначимо те, що в психології під виміром розуміють два абсолютно різних особистих процесу.

Психологічним виміром вважають оцінку величини тих чи інших параметрів реальності, подібностей і відмінностей об'єктів реальності, і оцінку цю виробляє випробуваний. На підставі цих оцінок дослідник «вимірює» особливості

суб'єктивної реальності випробуваного. У цьому сенсі «психологічний вимір» є завданням, даної випробуваному. Психологічний вимір у другому значенні, про який ми і будемо говорити в подальшому, проводиться досліджень телом для оцінки особливостей поведінки випробуваного. Це - завдання психолога, а не випробуваного.

У природничих науках слід розрізняти, як пропонує С. С. Паповян, три види вимірювання:

1. Фундаментальне вимір ґрунтується на фундаментальних емпіричних закономірностях, що дозволяють безпосередньо вивести систему числових відношень з емпіричної системи.

2. Похідна вимір - це вимір змінних на основі закономірностей, що пов'язують ці змінні з іншими. Для похідного вимірювання треба встановити закони, що описують зв'язки між окремими параметрами реальності, що дозволяють вивести «приховані» змінні на основі безпосередніх вимірюваних змінних.

3. Вимірювання «за визначенням» проводиться тоді, коли ми довільно передбачаємо, що система спостережуваних ознак характеризує саме це, а не яка-небудь інша властивість або стан об'єкта.

Зіставлення результатів вимірювання різних параметрів об'єкта дозволяє виявити зв'язку між ними. Встановлення зв'язків між різними властивостями об'єктів називається кореляційним дослідженням. Отже, вимір можна охарактеризувати як метод, «проміжний» між спостереженням і експериментом, як «інструментальне спостереження».

Спостереження умовно можна віднести до «пасивним» методам дослідження. Действительно, спостерігаючи поведінку людей або вимірюючи параметри поведінки, ми маємо справу з тим, що нам надає природа «тут-і-Тепер». Ми не можемо по повторних провести спостереження у зручний для нас час і відтворити процес по своїй волі. При вимірі ми реєструємо лише «зовнішні» властивості; часто, щоб виявити «приховані» властивості, необхідно «спровокувати» зміну об'єкта і його поведінки, сконструювавши інші зовнішні умови.

Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами і процесу ми проводиться експеримент. Дослідник намагається змінити зовнішні умови так, щоб вплинути на досліджуваній об'єкт. При цьому внутрішній вплив на об'єкт вважається причиною, а зміна стану (поведінки) об'єкта - наслідком.

Експеримент є «активним» методом вивчення реальності. Досліджень не тільки задає питання природі, а й «вийму ждає» її на них відповідати. На бл Юден і вимір дозволяють відповісти на питання «Як? Коли? Яким образом?», А експеримент відповідає на питання «Чому?».

Експериментом називається проведення досліджень в спеціально створених, керованих умовах з метою перевірки експериментальної гіпотези про причинно-наслідкового зв'язку. В процесі експерименту дослідник завжди спостерігає за поведінкою об'єкта і вимірює його стан. Процедури спостереження і вимірювання входять в процес експерименту. Крім того, дослідник впливає планово і цілий спрямовано на об'єкт, щоб виміряти його стан. Ця операція називається *експериментальним впливом*.

Експеримент - основний метод сучасного природознавства і естественнонаучно орієнтованої психології. У науковій літературі термін «експеримент»

	активний	пасивний
опосередкований	експеримент	Вимірювання

безпосередній	бесіда	спостереження
---------------	--------	---------------

застосовується як до цілісного експериментального дослідження - серії експериментально проб, що проводяться за єдиним планом, так і до одиначної експериментально пробі - досвіду.

Підводячи проміжний підсумок, відзначимо, що спостереження є безпосереднім тиментом, «пасивним» методом дослідження. Вимірювання - «пасивний», але опосередкований метод. Експеримент - «активний», але також опосередкований метод изуч ення реальності.

Теоретично можливий і четвертий вид емпіричного дослідження: непо безпосередніх і «активний», при якому дослідник без приладів реєстрації та впливу взаємодіє з об'єктом, активно змінюючи його стан. Такий метод можливий, напевно, тільки в психології, і називається він бесідою, а ширше - комунікативним методом.

Таким чином, отримуємо найпростішу класифікацію емпіричних методів дослідження, представлену в таблиці (табл. 1.1).

питання

1. Що таке науковий метод?
2. Чим критичне дослідження відрізняється від пошукового і відтворює?
3. Які існують види наукових гіпотез?
4. У чому особливості ідіографіческого і номотетического підходів?
5. Які особливості основних емпіричних методів (спостереження, експеримент та, вимірювання, комунікативного методу)?

2. ЕМПІРИЧНІ МЕТОДИ В ПСИХОЛОГІЇ

1

Зміст. Особистісні особливості психологів-дослідників і психологів-практиків. Психологічне знання. Характеристика повсякденною, умоглядною і наукової психології. «Розуміючи ающая» і експериментальна психологія. Класифікація методів психологічного дослідження. Емпіричні методи в психологічній сфері дослідженні. Головні риси неекспериментальних методів спостереження, бесіди, «архівного методу» та ін.

Основні поняття. Експериментально психологія, «розуміюча» психологія, методи дослідження поведінки, систематичне спостереження, включене наближення, помилки спостерігача, бесіда, інтерв'ю, опитування, контент-аналіз, аналіз продуктів діяльності, проектні методи.

2.1. Психологіческой наука як вибір

Чому люди (і досить велика кількість) займаються такою дивною областю діяльності, як наука? Можливо, на їх вибір впливає постійне переживання дефіциту знань про світ, яке відчувається як нерозуміння. В кінцевому з подружжю, вчений - це людина, яка, може бути іноді, відчуває відчуття достатності знання про щось, але це переживання тут же змінюється відчуттям недостатності, неповноти, «нестиковки» і спонукає заповнювати цю неповноту не тільки фантазіями (тогда він не вчений, а казкар), але і будь-якою дією, неважливо яким: «внутрішнім», розумовим, або зовнішнім. Головне, що своє нерозуміння дослідник пояснює об'єктивною нестачею знання про світ. Іноді заповнити це незнання можна, прочитавши книги, поговорити з компетентними людьми, - до цього і зводиться навчання в середній та вищій школі, перевірити свої незнання на практиці, вирішуючи завдання і здаючи іспити. Якщо і це не виліковує від відчуття загадковості світу, випускник вузу надходить в аспірантуру або претендує на злиденний оклад в науковій лабораторії. Почуття нестачі знання має, швидше за все, ірраціональну природу, і потреба,

по народжує це переживання, несвідома. Вона не зводиться до так званої пізнавальної мотивації, котра властива людині і вищим тваринам. За пізнавальної потреба усвідомлюється, але не кожна людина, що цікавиться ка ким-небудь предметом, прагне стати дослідником. Я не беру до уваги тих, хто займається наукою через «зовнішніх» по відношенню до суті науочної діяльності причин, а таких - 99,9%. Мова йде про одиничні суб'єктах, для яких заняття наукою - спосіб життя, а не занудотна робота з 9 до 18 або спосіб задовольнити ня марнославства і досягнення соціального успіху і т.д. Хоча і ці мотиви не можна сб расивать з рахунків.

Крім того, сучасна наука - стійкий соціальний інститут, гігантська система. Коли вона підтримується або державою, або приватними інвестиціями, то неминуче рекрутує звичайних, «нормальних» людей, для яких заняття наукою не має ніякого «екзистенціального сенсу» і є такою ж «нормальною» роботою, як ремонт електроапаратури або хірургічна практика. Але навряд чи ці люди породили науку - особливу форму людської діяльності - і підтримують її як особливу з Фери життя зі своїми оригінальними правилами поведінки, цінностями і т.д. і т.п.

Що стосується занять психологічної наукою, то питання ще більш заплутаний. В. М. Бехтерева приписують фразу: «Психологи - з психікою, неврологи - з нервіною». При мерів тако го роду вистачає, короткозорі займаються зором, соціальні психопати - моральної регуляцією поведінки, що склалися в шлюбі не менше 5 разів присвячують життя психології шлюбу та сім'ї, а поети-невдахи изучають психологію творчості. Ч. Дальтон, що відкрив явище колірної сліпоти - нерозрізнення червоного і зеленого кольорів (дальтонізм), - сам мав цей дефект. З. Фрейд, за спогадами близьких йому людей, був сексуальним невротиком. З іншого боку, основоположник багатьох напрямків психології Ф. Гальтон, за нимавшійся проблемою здібностей, був генієм, а рівень інтелекту «самого» Ж. Піаже взагалі поза критикою і оцінок.

Вибір тієї чи іншої галузі психології як предмет вивчення може бути обумовлений або «ізбиті кому», або «недостатністю» того чи іншого «психічного якості» у людини, головне, що це якість стало предметом його вниманія або уваги оточуючих. «Невже слово знайдено?» Може бути, почуття глобальної дезадаптації, відчуття своєї несхожості на інших людей і штовхає людину в про'ятія «музи психології» - Психеї? Але тоді чому психологія отлична від інших сфер людської творчості, де комплекс неповноцінності, відкритому тий А. Адлером, теж проявив свою силу? Крім переживання несхожості у психолога має бути присутня ще одна особливість: усвідомлення відмінності суб'єктивної і об'єктивної реальності. «Наївний» людина не розрізняє їх в своїй повсякденному житті. Однак сні або незвичайні стани свідомості (при ла лезни, травми або сп'янінні - що в нашій культурі річ все ж звичайний ая) викликають у нього думки, що ці два світи різні і є «межа», їх розділяє. Не стільки дезадаптація, скільки початкова непристосованість, «непрілаженність» душевного складу деяких людей до світу, який перш за все - світ людського про щенія, - пов'язана з бажанням цю дисгармонію подолати, і може привести людину в психологію. Світ іншої людини повинен бути для психолога загадкою саме тому, що спроби приписати іншому якості свого внутрішнього світу, свої індивідуальні особливості приводили і приводять його до невдач у спілкуванні і взаємодії. Але психолог - НЕ психопат, він чутливий до «обратної» зв'язку при спілкуванні. Саме це дозволяє йому не приписувати свій світ другому, не спиратися на колишній звичайний досвід, а кожен раз отн осіться до психіці іншого як до загадки, розгадку якої треба знайти самому. «Душеведческая» спрямованість розуму - результат життя психолога, породжений незвичністю внутрішнього світу не адаптованість до зовнішнього світу, чутливістю до станів і пов еден іншого і прагненням цю неадаптированість подолати раціональними методами, досліджуючи особливості психіки інших людей. Звідси і терпимість, поблажливість до людей, притаманна психологам, оскільки спочатку допускається можливість різних, не стандартних форм поведінки, думок, переживань. Те, що іншим

людям дається як би «само собою», - навички поведінки і спілкування, психолог виробляє і набуває шляхом рефлексії і самонавчання.

Р. Кеттелл з колегами проводив дослідження особистісних рис, що відрізняють психологів-дослідників від психологів-практиків, за допомогою опитувальника 16P F. «Професійні портрети» будувалися з урахуванням ефективності діяльності вчених у формі регресійних рівнянь. Аргументами в них були особистісні риси, функцією - ефективність, вагові коефіцієнти вказували на вклад факторів в прогноз ефективності професійної діяльності.

Для психолога-практика:

$$E_{\text{ф}} = 0,72 A + 0,29 B + 0,29 H + 0,29 N .$$

Для психолога-дослідника:

$$E_{\text{ф}} = 0,31 A + 0,78 B + 0,47 N ,$$

де A - готовність до контактів, N - вміння підтримувати контакт, B - загальна інтелектуальність, H - ненасищеність контактами з іншими людьми.

Очевидно, психологи-дослідники з працею переносять інтенсивне об'єднання і не тягнуться до нього: важко сел тоянно переживати дезадаптацію (якщо слідувати нашій гіпотезі). Звідси і менша значимість готовності до контактам, але (!) Велика значимість вміння підтримувати контакт для професійного успіху і слідчого. Психолог-практик потребує «живу воду» людського спілкування. Для нього це природне середовище проживання, люди йому не набридають, а контакти з ними потрібні і ніколи не вгамовують спрагу спілкування.

Російські психологи Н. А. Амінов і М. В. Молоканов [Амінов Н. А., Молок Анів М. В., 1992 р] виявили, що для успіху практичного психолога найважливішими якостями особистості є: загальний інтелект (фактор B , по Кеттеллу) і стресостійкість, що підтримує стиль спілкування (фактор H). Психолог-дослідник більшою мірою готовий до контактів, інтелектуальний, емоційно холодний і раціональний в підтримці контактів, стриманий при прояві загального інтересу до людини. Практик вміє підтримувати контакт і стійкий до стресу при спілкуванні, може контролювати свою поведінку, емоційно заразливий, емпатичен, підвищено самовпевнений, розслаблений, енергійний і самодостатній. Слідчі, психолог-практик, на відміну від дослідника, є особистістю, здатною добре адаптуватися до соціального середовища. Схоже, на стезю психології його штовхають зовсім інші мотиви, ніж психолога-дослідника: він успішний але взаємодіє з людьми і вважає, що їх можна змінити в кращу сторону; розуміючи їхні проблеми, він не звертає уваги на відмінності між собою та іншими відокремленими людьми. Ларошфуко мав рацію, коли написав: «Чим розумнішаємо є людина, тим більше він бачить відмінностей між людьми, для людини пересічного - все люди на одну особу».

Ні успішного психолога без високого інтелекту.

Якщо людина усвідомила, що його суб'єктивний світ і світ об'єктивної реальності - це «дві різні різниці», якщо він зрозумів, що немає людей, абсолютно схожих один на одного, якщо в його свідомості або підсвідомості живе почуття нестачі своїх знань про суб'єктивний світ інших людей і причини їх поведінки, тоді у нього є шанс стати психологом не тільки по названню.

2.2. Знову про методологію

В середині XIX ст. О. Конт, засновник позитивізму, запропонував кін концепцій розвитку людського знання. Він розглядав три послідовно сменяючі одна іншу форми знання: 1) *релігійне* - засноване на традиції і індивідуально вірі; 2) *філософське* - засноване на інтуїції автора тієї чи іншої концепції, раціональне і уможливлене за своєю суттю; 3) *позитивне* - наукове знання, засноване на фіксації фактів в ході цілеспрямованого спостереження або експеримента. Конт вважав, що людство послідовно змінює форми знання, виростаючи, як підліток, з одягу, яка стала тісною, а не

як модниця, яка змінює сукні старого фасону на останній крик моди. Старі форми людського знання (релігійне і філософське) повинні неминуче відмерти і стати предметом дослідження істориків культури.

Однак, незважаючи на торжество позитивного знання, ХХ ст. не відкидали ні філософські, ні релігійне знання. Отже, мова може йти не про зміну одного знання іншим, а про зміну Доміні ванна тієї чи іншої форми знання в ході розквіту цивілізації.

Різні форми знання існують і розвиваються паралельно, як одне поруч з іншим. Саме існують в живій природі, займаючи різні екологічні ніші, водорослі і ссавці, черви і комахи, дріт і шипшина, людина і сурепка.

«Психологія» - термін, який може застосовуватися до різних видів людської практики і знання.

По-перше, існує психологія як система повсякденних знань людей про «психіку», поведінку інших людей, особливості та закономірності розвитку своєї і чужої душевного життя і т.д. Ця «буденна психологія» сьогодні стала предметом дослідження однієї з галузей наукової психології. Традиційне, повсякденне знання зафіксовано в природній мові («*natural language*») в значеннях слів, що описують особливості психіки людини, його поведінку, особистісні риси, здібності, мотиви та ін. Воно міститься в приказках і прислів'ях.

Релігійні уявлення про душу виникають на основі осмислення традиційними цінностей, «буденного» знання про її природу.

По-друге, існує і «філософська психологія». Питання про природу психіки як реальності є ключовим. Горезвісний «основне питання філософії» про співвідношення ідеального і матеріального, що «первинно», що «вдруге», які не можуть бути навіть сформульовані без більш-менш чіткої думки про те, що є ідеальне (суб'єктивне, душевне, психічне і т.п.). Тому більшість філософів придумували концепції психіки, створювали свої уявлення про її особливості розвитку, про співвідношення об'єктивної та суб'єктивної реальності («теорія відображення», зокрема), про детермінанти поведінки людини і груп людей. В рамках «філософської психології» і донині створюються «моделі» психіки або її окремих підсистем, які служать джерелом гіпотез для наукової психології і, крім того, дозволяють інтерпретувати різні елементи емпіричного і теоретичного психологічного знання.

Нарешті, під терміном «психологія» розуміють науку, що виникла в ХІХ в., - науку про психіку як і про яку самостійну реальність, яка має матеріальну основу, т.б. є механізмом відображення і регуляції людської поведінки, і може бути досліджена об'єктивними методами. Принципи матеріалізму, об'єктивності та детермінізму лягли в основу природничо-наукового підходу до вивчення психіки. Психологія як наука, яка прийняла методологію природознавства, склалася в кінці ХІХ - початку ХХ ст.

Одночасно В. Дільтей, німецький філософ, запропонував розглядати відношення «наук про дух» і наук про позашкільний світ. До перших він відніс філософію, етику, естетику, лінгвістику, право і ряд інших. До других - фізику, хімію, геологію, біологію та інші природні науки. Психологію він визначив як фундаментальну науку, з якої беруть початок всі науки про людство. З цієї науки Вирстає основний метод «наук про дух» - метод розуміння.

Дільтей вважав, що психологія є емпіричною наукою, але природа емпіричного знання в психології інша, ніж в природних науках. Гуманітарний психологічний знання бліско до повсякденного досвіду, його зміст відомо і зафіксовано в культурі, тому не містить новизни в природничо-науковому сенсі. Критерієм розуміння є не встановлення істинності - хибності, а «автентичність».

Розуміння як метод дослідження тощо існує в ході будь-якого психологічного дослідження. Але ряд дослідників виділяє розуміння, або гуманітарний, психологію в якості особливої сфери психологічного пізнання, в якій головним методом є розуміння.

Природничо-науковий підхід кричить ентузіастів психологів на дослідження зовні спостерігається активності людини і тварин - поведінки. Психологію відносять до поведінкових наук, а спостереження, вимірювання та експеримент в психології на викликають методами дослідження поведінки (*methods of behavior research*).

Поведінка людини поділяється на *вербальне* (мова) і *невербальне* (перед Метн дію, немовних комунікація). Методи дослідження - це те Тодика, що реєструють вербальне і невербальне поведінка.

2.3. Класифікація методів психологічного дослідження

З точки зору Б. Г. Ананьєва, методи психологічного дослідження є системами операцій з психологічними об'єктами і разом з тим гносеологічними об'єктами психологічної науки.

Розглядаючи проблему застосування емпіричного методів в психології (якщо слідувати вимогам системного підходу), потрібно почати з визначення їх місця в системі психологічних методів. Можна виділити, принаймні, п'ять рівнів:

1. Рівень методики.
2. Рівень методичного прийому.
3. Уровень методу (експеримент, спостереження та ін.).
4. Рівень організації дослідження.
5. Рівень методологічного підходу.

Правда, термін «метод» може застосовуватися до будь-якого з рівнів. Наприклад, в психофізиці є метод середньої помилки, метод кордонів; в психодіагностики - про ективний метод (рівень 2); в психосемантике говорять про метод семантичного диференціала і про метод репертуарних решіток (рівень 1); в психології розку обговорюють психогенетичний метод і його різновиди - близнецовий метод (уровень 4).

Наведене рівневе поділ способів, що застосовуються в психологічному дослідженні, близьке до того, яке запропонував Г. Д. Пірьов, розділивши «методи» на 1) власне методи (спостереження, експеримент, моделювання та ін.), 2) методи етичні прийоми і 3) методичні підходи (генетичний, психофізіологічний та ін.).

С. Л. Рубінштейн в «Основах загальної психології» [Рубінштейн С. Л., 1946] в якості головних психологічних методів виділив спостереження і експеримент. Спостереження поділялося на «зовні» і «внутрішні» (самонаблюдення), експеримент - на лабораторний, природний і психолого-педагогічний плюс допоміжний метод - фізіологічний експеримент в його основній модифікації (метод вусловний рефлексів). Крім того, він виділив прийоми вивчення продуктивності, бесіду (зокрема, клінічних бесід в генетичній психології Піаже) і анкету. Природно, час зумовило особливості цієї класифікації. Так, «родинно-ідеологічні» зв'язки психології з філософією позбавили її тіоретических методів, аналогічна близькість з педагогікою і фізіологією винагородила включенням методів цих наук в психологічний перелік.

Друга розгорнута класифікація методів психологічного дослідження, що отримала поширення в вітчизняній психології завдяки Б.Г. Ананьєву, - класифікація болгарського психолога Г.Д. Пірьов [Пірьов Г.Д., 1985]. Він виділив як самостійні методи: спостереження (об'єктивне - безпосереднє і опосередковане, суб'єктивне - безпосереднє і опосередковане в анное), експеримент (лабораторний, природний і психолого-педагогічний), моделювання, психологічну характеристику, допоміжні методи (математичні, графічні, біохімічні та ін.), специфічні методичні підходи (генетичні, порівняльний і ін.). Кожен з цих методів поділяється на ряд інших. Так, наприклад,

наблюдення (опосередковане) ділиться на анкети, запитальники, вивчення продуктів діяльності і ін.

Б.Г. Ананьєв [Ананьєв Б.Г., 1977] піддав критиці класифікацію Пірьова, запропонувавши іншу. Всі методи він розділив на: 1) організаційні (4-й і 5-й рівні, виділені нами вище); 2) емпіричні; 3) способи обробки даних і 4) інтерпретаційні.

До організаційних методів Ананьєв відніс порівняльний, лонгітюдний і комплексний. У другій групі опинилися обсерваційні методи (спостереження і самоспостереження), експеримент (лабораторний, польовий, природний і ін.), Психодіагностический метод, аналіз процесів і продуктів діяльності (праксиометрические методи), моделювання та біографічний метод.

До третьої групи увійшли методи математико-статистичного аналізу даних і якісного опису. Нарешті, четверту групу склали генетичний (філо і онтогенетичний) і структурні методи (класифікація, типологізація та ін.). Ананьєв докладно описав кожний з методів, але при всій старанності його аргументації залишається багато невирішених проблем: чому моделювання okaza лось емпіричним методом? Чим практичні методи відрізняються від польового експерименту або інструментального набл Юден? Чому група інтерпретаційних методів відділена від організаційних? Хіба генетична інтерпретація передбачає особливий спосіб організації дослідження («близнецовий метод» і ін.)?

Важливо відзначити, що тут не позначені теоретичні методи психологічного дослідження, але разом з тим виділений клас методів, «проміжний» по статусу між емпіричними і теоретичними, а саме - методи представлення, обробки і (додамо) інтерпретації цих даних емпіричного дослідження.

У роботах М. С. Роговіна і Г.В. Залевського [Роговін М.С., Залевський Г.В., 1988] розглядаються наведені вище класифікації і пропонується своя. Відповідно до точки зору цих авторів, метод - це вираз деяких соотношення між об'єктом і суб'єктом в процесі пізнання. Вони зводять число основних психологічних методів до шести: 1) герменевтичний - відповідним ющий нерозчленованому станом науки (суб'єкт і об'єкт не протиставлені, уявна операція і метод науки тождественні); 2) біографічний - виокремлення цілісного об'єкта пізнання в науку про психіку; 3) спостереження - дифференціацію об'єкта і суб'єкта пізнання; 4) самоспостереження - перетворення суб'єкта в об'єкт на основі попередньої дифференціації; 5) клінічний - на перший план виходить завдання перехода від внешненаблюдаемого до внутрішніх механізмів; 6) експеримент як активне про тівостояннє суб'єкта пізнання об'єкту, при якому враховується роль суб'єкта в процесі пізнання.

Наведена класифікація має перевагу - гносеологічна основа (суб'єктно-об'єктне взаємодія), хоча і спірна: неясно, чим викликано виділення біографічного методу (критерій - цілісність, тоді можна відняти нитка щось і за критерієм аналітичності?) І клінічного методу (в цьому його специфіка?).

Однак автори у промислово або ненавмисно зупинилися лише на класифікації емпіричних психологічних методів, для чого були змушені включити моделювання в число герменевтичних методів. Але хіба при використанні цього методу «суб'єкт і об'єкт пізнання не протиставлені»? Адже модель - це раціональне протиставлення суб'єктом одного об'єкта іншому (образу і пров уявив), що неможливо без рефлексивного ставлення суб'єкта до об'єкта і до себе.

Існують і інші підходи до опису і класифікації методів психологічного дослідження, але практично завжди ставиться знак тотожності між емпіричними методами психологічного дослідження і психологічними методами взагалі, що ускладнює визначення специфіки тих і інших.

Доцільно за аналогією з двома іншими науками виділити в психології три класи методів: 1. *Емпіричні*, при яких здійснюється зовнішнє реальна взаємодія суб'єкта та об'єкта дослідження.

2. *Теоретичні*, коли суб'єктів незалежно кт взаємодіє з уявною моделлю об'єкта (точніше - пре ДМетІ дослідження).

3. *Інтерпретація і опис*, при яких суб'єкт «зовні» взаємодіє зі знаково-символічним представленням об'єкта (графіками, таблицями, схемами).

Результатом застосування пров виття групи методів є дані, фіксую щие состо янія об'єкта показаннями приладів, станами суб'єкта, пам'яттю комп'ютера, продуктами діяльності і ін.

Результат застосування теоретичних методів представлений знанням про предмет у формі природномовної, знаково-символічної або просторово-схе ма тичної.

Нарешті, інтерпретаційно-описові методи - це «місце зустрічі» ре злиттів застосування теоретичних і експериментальних методів і місце їх вза імодействія. Дані емпіричного дослідження, з одного боку, піддаються первинній обро тке і поданням відповідно до вимог, що пред'являються мими до результатів з боку організуюче дослідження теорії, моделі, ін дуктивної гіпотези.

З іншого боку, відбувається інтерпретація цих даних в термінах конкуру руючих концепцій на предм ет відповідності гіпотез результатам. Продуктом ін інтерпретації є факт, емпірична залежність і в кінцевому рахунку оправ дание або спростування гіпотези.

Будемо вважати теоретичними методами психологічного дослі нання: 1) дедуктивний (аксіоматіч еський і гіпотетико-дедуктивний), інакше - сходження від загального до конкретного, від абстрактного до конкретного. Результат - теорія, закон і ін .; 2) індуктивний - узагальнення фактів, сходження від часткового до загального. Ре зультат - індуктивна гіпотеза, закономірнос ть, класифікація, систематиз ція; 3) моделювання - конкретизація методу аналогій, «трансдукція», умоза ключення від приватного до приватного, коли в якості аналога складнішого об'єкта береться простіший і/ або доступний для досл анія. Результат-модель об'єкта, процесу, стану.

Від теоретичних методів психології слід відрізнити методи умоглядної психології, що беруть початок в так званій філософській психології. Умозр ня спирається не на наукові факти і емпіричні зако номерний, а має про снованіє тільки в особистісному знанні (суб'єктивної реальності, інтуїції) авто ра концепції.

Умоглядний психолог, як і філософ, породжує прийнятні, з його точки зору, моделі психічної реальності або моделі її окремих соста вляючих (теорії особистості, спілкування, мислення, творчості, сприйняття і т. Д.). Продуктом умогляду є вчення, т. Е. Певний цілісний уявний продукт, об'єд няючий в собі риси раціонального і ірраціонального знання, що претендує на повноту і оди нственність пояснення деякої реальності і не передбачаю щий своєї фальсифікації (спростування) при емпіричному дослідженні.

Існують два основних види моделювання: *структурно-функціонально е і функціонально-структурний*.

У першому випадку дослід ватель хоче виявити структуру окремої системи по її зовнішній поведінці і для цього вибирає або конструює аналог (в цьому і полягає моделювання) - іншу систему, що володіє подібним поведінкою. Та дещо поведінку дозволяє зробити висновок (на основі пра вила виведення за аналогією) про подібність структур. Цей вид моделювання є основним методом психоло гия дослідження і єдиним в природничо-науковому психологічному дослідженні. У другому випадку за подібністю структур моделі і способу досліджень тель судить про що мають щось спільне функціях, зовнішніх проявах і ін. Цей метод поширений у багатьох науках, зокрема в порівняльній анатомії, па леонтології, культурології тощо

Ес тественно, нам не дано зрозуміти структуру психічної реальності ін Угого че ловека. Але кожен суб'єкт має власну реальність, тому існує схожість функціонально-структурного моделювання та герменевтического мето так, що і спонукало М. С. Роговина і Г. В. Залевського на включення методу моді воджується в чис ло герменевтичних методів. Слід, напевно, відокремити теоре тичну модель психічної реальності як такої

(наприклад, психіка - «тілефону станція») від суб'єктивної моделі психічної реальності конкретного іншої людини, яка є «чисте переживання». Подібність психічних процесів - чи не подібність наукових методів.

Інтерпретаційно-описові методи грають найважливішу, хоча і не очевидну роль в цілісному психологічному дослідженні. Найчастіше саме отрефлексоване дослідником володіння цими методами зумовлює успіх наукової програми. Особливості описових методів в психології детально ізложено в монографії В. А. Ганзена [Ганзен В. А., 1984], хоча в ній і не проводиться відмінність між описом як теорією і описом емпіричних даних.

Розглянемо ще одну класифікацію психологічних емпіричних методів. У попередньому розділі була наведена класифікація, яка розділяла методи за двома підставами, пов'язаних з пізнавальною діяльністю дослідника: активність - пасивність; наявність коштів - безпосередність. У психологічному дослідженні об'єкт також може бути активним, ведемо ми мову про людину або тварину. Людина як випробуваного є суб'єктом спілкування, пізнання і діяльності, як і дослідник. Отже, при класифікації емпіричних психологічних методів потрібно врахувати і цю особливість.

У психології велике значення має інтерпретація і розуміння поведінки випробуваного. Процес розуміння в якомусь сенсі протилежний процесу змєрювання. При вимірі ми максимально прагнемо об'єктивувати результати дослідження, а використовуючи розуміння, навпаки, суб'єктивно інтерпретуємо поведінку випробуваного в своїх власних смислових одиницях.

Зручно розташовувати всі психологічні емпіричні методи в двовірному просторі, осі якого позначають два специфічні ознаки психологічного дослідження. *Перший* - наявність або відсутність взаємодії між дослідником і досліджуванним і інтенсивність цієї взаємодії. Воно максимально в клінічному експерименті і мінімально при самонаблюденні (досліджувальний і досліджуваний - одна особа). *Другий* - об'єктивірованість і суб'єктивірованість процедури. Крайніми варіантами є тестування (або вимір) і «чисте» розуміння поведінки іншої людини шляхом «вчувствования», емпатії, співпереживання, особистісної інтерпретації його дій. Не можна сказати, що в другому випадку дослідник не використовує ніяких коштів: вони є, але «внутрішні» (в сенсі Л. С. Виготського), - особистий пропит дослідника, індивідуальні смисли, прийоми інтерпретації і т. д. Засоби, які досліджувальний використовує в вимірі, - зовнішні (прилади, тести і т. д.). Ці два специфічні ознаки, що розділяють психологічні методи на типи, можна назвати і по-іншому. Перший утворює вісь «два суб'єкта - один суб'єкт», або «зовнішній» діалог - «внутрішній» діалог. Другий утворює вісь «зовнішні» кошти - «внутрішні» кошти, або «вимір - інтерпретація».

У квадратах, утворених цими осями, можна розмістити основні психологічні емпіричні методи (рис. 2.5).

Психологічний експеримент з цієї точки зору є методом, в якому взаємодія з випробуваним поєднується з об'єктивною реєстрацією його поведінки.

У розділі 2.4 будуть проаналізовані особливості неекспериментальних емпіричних методів психологічного дослідження. До їх числа відносяться наближення, бесіда і «архівний метод» (він же - аналіз поведінки і продуктів діяльності).

2.4. Неекспериментальні психологічні методи

2.4.1 спостереження

Наглядом називається цілеспрямоване, організоване в момент прийняття і реєстрація поведінки об'єкта. Спостереження поряд з самоспостереження є найстарішим психологічним методом. Як науковий емпіричний метод спостереження широко застосовується з кінця XIX в. в клінічній, соціальній, педагогічній психології, психології розвитку, а з початку XX ст. - в психології праці та, т. Е. В тих областях, де особливе значення має фіксація особливостей природної поведінки людини в звичних для нього умовах, де втручання експериментатора порушує процес взаємодії людини із середовищем. Тим самим для спостереження особливе значення має збереження «зовнішньої» валідності.

Розрізняють *несистематичний* і *систематичне спостереження*. Несистематичне спостереження проводиться в ході польового дослідження і широко застосовується в етнопсихології, психології розвитку, соціальній психології. Для досліджень, які проводять несистематичне спостереження, важливі не фіксація причинних залежностей і суворе описання явища, а створення деякої узагальненої картини поведінки індивіда або групи в певних умовах.

Систематичне спостереження проводиться за певним планом. Дослідження тільки виділяють реєстровані особливості поведінки (змінні) і класифікують умови зовнішнього середовища. План систематичного спостереження відповідає схемі квазіексперименту або кореляційного дослідження (про них мова піде в гл. 5).

Розрізняють «суцільне» і вибіркоче спостереження. У першому злучає дослідження (або група дослідників) фіксує всі особливості поведінки, доступні для максимально докладного спостереження. У другому випадку він звертає увагу лише на певні параметри поведінки або типи поведінкових актів, наприклад, фіксує тільки частоту прояву апрогрес або час взаємодій наслідком матері і дитини протягом дня і т. Д.

Спостереження може проводитися безпосередньо або з використанням наближувальних приладів і засобів фіксації результатів. До їх числа відносяться аудіо-, фото- і відеоапаратура, особливі карти спостереження і т. Д.

Фіксація результатів спостереження може проводитися в процесі спостереження або з часом. В останньому випадку зростає значення пам'яті спостерігача, "страждає" повнота і надійність реєстрації поведінки, а відповідно і достовірність отриманих результатів. Особливе значення має проблема спостерігача. Поведінка людини або групи людей змінюється, якщо вони знають, що за ними спостерігають з боку. Цей ефект зростає, якщо спостерігач не відомий групі або індивіду, якщо він авторитетний, значущий і може компетентно оцінити поведінку піддослідних. Особливо сильно ефект спостерігача проявляється при навчанні складним навичкам, виконання нових і складних завдань, а також в ході групової діяльності. У деяких випадках, наприклад при дослідженні «закритих груп» (банд, військових колективів, підліткових угруповань і т. Д.), Зовнішнє спостереження виключено. Включене спостереження передбачає, що спостерігач сам є членом групи, поведінка якої він досліджує. При дослідженні індивіда, наприклад дитини, спостерігач знаходиться в постійному безпосередньому спілкуванні з ним.

Є два варіанти включеного спостереження: 1) спостерігаються знають про те, що їх поведінка фіксується дослідником (наприклад, при вивченні динаміки поведінки в групі альпіністів або екіпажу підводного човна); 2) спостерігаються не знають, що їх поведінка

фіксується (наприклад, діти, що грають в кімнаті, одна стіна якої - дзеркало Гезелла; група ув'язнених в загальній камері і т. Д.).

У будь-якому випадку найважливішу роль відіграє особистість психолога - його професійно важливі якості. При відкритому спостереженні через певний час люди звикають до психолога і починають вести себе природно, якщо він сам не провокує "особливе" ставлення до себе. У тому випадку, коли застосовується приховане спостереження, «викриття» дослідника може мати найсерйозніші наслідки не тільки для успіху дослідження, але і для здоров'я і життя самого наблюдателя.

Крім того, включення спостереження, при якому дослідник маскується, а цілі спостереження ховаються, породжує серйозні етичні проблеми. Багато психологів вважають неприпустимим проведення досліджень «методом обману», до чого цілі ховаються від досліджуваних людей і / або коли випробовувані не знають, що вони - об'єкти наблюдення або експериментальних маніпуляцій.

Модифікацією методу включеного спостереження, поєднує спостереження з самонаблюденням, є «трудова метод», який дуже часто використовували за кордоном і в Україні психотехніки в 20-30-х рр. нашого століття.

Процедура дослідження методом спостереження складається з наступних етапів:

1) визначаються предмет спостереження (поведінка), об'єкт (окремі індивіди або група), ситуації; 2) вибирається спосіб спостереження і реєстрації даних; 3) будується план спостереження (ситуації - об'єкт - час); 4) вибирається метод обробки результатів; 5) проводиться обробка та інтерпретація отриманої інформації.

Предметом спостереження можуть бути різні особливості вербального і невербального поведінки. Дослідник може наблюдать: 1) мовні акти (содержание, последовательность, частоту, тривалість, інтенсивність і т.д.); 2) виразні рухи, експресію обличчя, очей, тіла і ін.; 3) руху (переміщення і нерухомі стану людей, дистанцію між ними, швидкість і навіювання рухів та ін.); 4) фізичні впливи (торкання, поштовхи, удари, зусилля, передачі і т. Д.).

Головна проблема реєстрації результатів спостереження - категоризація поведінкових актів і параметрів поведінки. Крім цього наблюдатель повинен вміти точно встановлювати відмінність поведінкового акту однієї категорії від іншої.

Дотримання операціональної валідності при проведенні дослідження методом наблюдення завжди викликає найбільші труднощі. Вплив суб'єкта дослідження - наблюдателя, його індивідуально-психологічних особливостей також надзвичайно велике. При такій фіксації поведінки спостережуваних індивідів можна уникнути суб'єктивної оцінки, використовуючи (якщо це дозволяють умови) кошти реєстрації (аудіо- або відеозапис). Але суб'єктивну оцінку не можна виключити на етапі вторинної кодування і інтерпретації цих результатів. Тоді тут вимагаєся участь експертів, чия думка і оцінка «обробляються»; обчислюється коефіцієнт узгодженості; до розгляду приймаються лише ті випадки, щодо яких проведено найбільше узгоджених висновків експертів.

Які ж конкретні недоліки методу спостереження не можна в принципі виключити? В першу чергу, всі помилки, допущені спостерігачем. Спотворення сприйняття подій тем більше, ніж сильніше спостерігач прагне підтвердити свою гіпотезу. Він втомлюється, адаптується до ситуації і перестає замечать важливі зміни, робить помилки при записах і т. Д. І т. П. А. А. Єршов (1977) виділяє наступні типові помилки спостереження:

1. *Гало-ефект*. Узагальнене враження спостерігача веде до грубого сприйняття поведінки, ігнорування тонких відмінностей.

2. *Ефект поблажливості*. Тенденція завжди давати позитивну оцінку про що виходить.

3. *Помилка центральної тенденції*. Спостерігач стрімко починає давати усереднену оцінку спостерігається поведінки.

4. *Помилка кореляції*. Оцінка однієї ознаки поведінки дається на підставі іншого спостережуваної ознаки (інтелект оцінюється за швидкості мови).

5. *Помилка контрасту*. Схильність спостерігача виділяти у спостережуваних риси, протилежні власним.

6. *Помилка першого враження*. Перше враження про індивіда визначає сприйняття і оцінку його подальшої поведінки.

Однак спостереження є незамінним методом, якщо необхідно дослідити природно е поведінку без втручання ззовні в ситуацію, коли потрібно отримати цілісну картину того, що відбувається і відобразити поведінку індивідів у всій повноті.

Спостереження може виступати в якості самостійної процедури і розглядають Ріва як метод, що входить в процес експериментування. Результати наблюдення за піддослідними в ході виконання ними експериментального завдання являють найважливішою додатковою інформацією для дослідника. Не випадково найбільші натуралісти, такі як Ч. Дарвін, В. Гумбольдт, І. П. Павлов, К. Лоренц і багато інших, вважали метод спостереження головним джерелом научних фактів.

2.4.2 Бесіда

Бесіда - специфічний для психології метод дослідження чоловеческого поведінки, так як в інших природничих науках комунікація між суб'єктом і об'єктом дослідження неможлива. Діалог між двома людьми, в ході якого одна людина виявляє психологічні особливості іншого, називається ється методом бесіди. Психологи різних шкіл і напрямків широко використовують її в своїх дослідженнях. Досить назвати Піаже і представників його школи, гуманістичних психологів, основоположників і послідовників «глибини» психології і т.д.

Бесіда включається як додатковий метод в структуру експерименту на певному етапі, коли дослідник збирає первинну інформацію про випробуваному, дає йому інструкцію, мотивує і т.д., і на останньому етапі - у формі пост експериментального інтерв'ю. Дослідники розрізняють клінічну бесіду, зі складових частин «клінічного методу», і цілеспрямований опрос «обличчям до обличчя» - інтерв'ю.

Клінічна бесіда не обов'язково проводиться з пацієнтом клініки. Цей термін закріпився за способом дослідження цілісної особистості, при якому в ході діалогу з випробуваним дослідник прагне отримати максимально повну інформацію про його індивідуально-особистісні особливості, життєвий шлях, соціальні його свідомості і підсвідомості і т.д. Клінічна бесіда найчастіше проводиться в особливо обладнаному приміщенні. Нерідко вона включається в контекст психологічної консультації або психологічного тренінгу.

Різні школи та напрямки психології застосовують свої стратегії проведення клінічної бесіди. В ході бесіди дослідник висуває і перевіряє гіпотези про особливості і причини поведінки особистості. Для перевірки цих частин гіпотез він може давати випробуваному завдання, тести. Тоді клінічна бесіда перетворюється в клінічний експеримент.

Дані, отримані в ході клінічної бесіди, фіксує сам експериментатор, а краще - асистент або дослідник, який записує інформацію з бесіди по пам'яті. І того й іншого способу фіксації інформації притаманні свої недоліки. Якщо запис ведеться в ході бесіди, може порушитися довірливий контакт зі співбесідником. У цих випадках допомагає прихована аудіо- і відеозапис, але це породжує етичні проблеми. Запис по пам'яті призводить до втрати частини інформації через неповноту і помилок запам'ятовування, викликаних коливаннями уваги, інтерференцією і іншими причинами. Частина інформації втрачається або позовується через те, що дослідник може оцінити деякі повідомлення допитливим емоційно як більш значущі, а іншими знехтувати. Якщо запис бесіди проводиться вручну, то доцільно кодувати мовну інформацію.

Цілеспрямованим опитуванням називають інтерв'ю. Метод інтерв'ю отримав широке поширення в соціальній психології, психології особистості,

психології праці, але головна сфера його застосування - соціологія. Тому за традицією його відносять до соціологічних і соціально-психологічних методів.

Інтерв'ю визначається як «псевд обеседа»: інтерв'юер увесь час повинен по мнить, що він - дослідник, не випускати з уваги план і вести розмову в потрібному йому руслі.

Вирішальне значення при проведенні інтерв'ю має довірчий контакт між інтерв'юером і опитуваним. Але ні в якому разі не можна допускати па нібратства і втрати психологічної дистанції. Слід зберігати нейтральну позицію в процесі інтерв'ю і намагатися не демонструвати своє ставлення ні до змісту відповідей і питань, ні до співрозмовника. Існує маса конкурують них методичних рекомендацій з приводу побудови та проведення інтерв'ю. Всі вони дуже детально викладаються у відповідній соціологічної і соціально-пси хологіческой літературі.

У соціальній психології інтерв'ю відносять до одного з видів методу опитування. Другий вид - заочний опитування, анкети («відкриті» або «закриті»). Вони предна значить для самостійного заповнення випробуванним, без участі исследовате ля. Психологи часто звертаються до заочного опиту в своїй дослідницькій практиці. Піонером использова ня анкети в психологічному дослідженні був Ф. Гальтон. Досліджуючи вплив спадковості і середовища на рівень інтелекту альних досягнень, він сконструював анкету і опитав з її допомогою 100 круп кро британських вчених. Пізніше анкети стали широко викорис зоваться в психо логії розвитку і психології особистості, в соціальній психології.

Але анкетування важко віднести до власне психологічним дослідник ським методам. Інформація, що отримується за допомогою анкети, є декларатів ний і не може вважатися н адежною і достовірною навіть при повній щирості випробуваного. Кожен психолог знає, як на зміст висловлювань іспитуя мого впливають несвідома мотивація і установки. Тому є сенс вважати анкетування непсихологічних методом, який, одна до, може використовувати ся в психологічним дослідженні як додатковий, зокрема при проведе ний соціально-психологічних досліджень.

2.4.3 «Архівний метод»

В американській науковій літературі прийнято термін «архівний ме тод» для таких досліджень , проводячи які психолог не вимірює і не спостерігалося ет актуальну поведінку випробуваного, а аналізує щоденникові записи і замет ки, архівні матеріали, продукти трудової, навчальної або творчої діяльно сті і т. д. Вітчизняні психологи використовують один ой термін для позначення цього методу. Найчастіше його позначають як «аналіз продуктів діяльності», або праксіметрические метод.

Дослідник може проводити дослідження текстів, предметних продуктів діяльності з різними цілями. За цілями і конкре тним прийомам реалізації «архівного методу» виділяють його різновиди.

Широке поширення в психології особистості, психології творчості і ис торіческих психології отримав біографічний метод, в ході якого вивчаються особливості життєвого шляху однієї особи або групи людей.

До різновидів «архівного методу» відноситься також техніка контент-аналізу. Контент-аналіз являє собою один з найбільш розроблених і строгих методів аналізу документів. Дослідник виділяє одиниці змісту і кван тіфіцірует отримані дані. Цей метод широко розповсюджений не тільки в психології, але і в інших соціальних науках. Особливо часто він використовується в полі тичної психології, психології реклами і комунікації. Розробка методу контент-аналізу пов'язана з іменами Г. Лассуела, Ч. Осгуда і Б. Берельсона, автора фун тальні монографії «Контент-аналіз в комунікаційних дослідженнях». Стандартними одиницями при аналізі тексту в контент-аналізі є: 1) слово (термін, символ), 2) судження або закінчений ная думка, 3) тема, 4) персонаж, 5) ав тор і б) цілісне повідомлення. Кожна одиниця розглядається в контексті більш загальної структури.

Існує кілька способів обробки даних контент-аналізу. Простейший - реєстрація частоти появи тих чи інших одиниць в тексті. Досліджень тель може зіставляти частоту появи тих чи інших одиниць в різних текстах, визначати її зміна від початку повідомлення до його завершення і т. Д. Обчислюють ся «коефіцієнти нестійкості» зустрічається, або «питомі ваги» тих чи інших одиниць. Другий тип аналізу - побудова матриць спільних появи одиниць контент-аналізу в текстах. При цьому, наприклад, реєструються частоти незалежності народження одиниць А і В у різних повідомленнях. Обчислюється умовна (теоретична) ймовірність спільної зустрічальності, що дорівнює $P(AB) = P(A) \times P(B)$. Потім реєструється частота спільного появи цих двох одиниць в одному повідомленні. Порівняння емпіричної частоти спільного появи двох одиниць з теоретичної (умовної) вероятності ма їх зустрічі дає інформацію про не випадковість або випадковості їх появи в текстах.

Можна порівнювати і матрицю емпіричної зустрічальності різних одиниць з теоретичною матрицею. Ця процедура запропонована Осгуд і широко розпространена в психології когнітивної і пропаганди.

Контент-аналіз використовується при аналізі результатів застосування проєктивних тестів, матеріалів бесіди і т. Д. Не дивлячись на громіздку процедуру, контент-аналіз має масу достоїнств: немає ефекту впливу дослідника на поведінку випробовуваних, дані перевірені на надійність; цей метод можна рекомендувати для аналізу історичних документів і т. д.

Контент-аналіз в останні роки набув «друге дихання» в зв'язку з розвитком ім'ям психосемантики, методів багатовимірного аналізу даних і застосування ЕОМ для дослідження великих масивів інформації.

Аналіз продуктів діяльності - метод, широко поширений в історії чеської психології, а також в антропології і психології творчості. Для психології творчості він є одним з основних, оскільки особливість творчого продукту як раз і полягає в його унікальності.

Аналіз продуктів діяльності надає важливий матеріал для клінічних психологів: при певних захворюваннях (шизофренії, маніакально-депресивному психозі і т. Д.) різко змінюється характер продуктивності, що проявляється в особливостях текстів, малюнків, виробів хворих.

Зразок нейропсихологічного аналізу продуктів діяльності хворого перед ставлен в роботі А. Р. Лурии «Втрачений і повернутий світ» [Лурия А.Р., 1996]. Всі виклад побудовано на основі вивчення та інтерпретації щоденникових записів і малюнків людини, який переніс поранення в одну з третинних зон кори лівої півкулі головного мозку.

Проективний метод є методом «проміжним» по своїм статусом між психологічним виміром (тестування) та аналізом продуктів діяльності. Процедура застосування будь-якої проективної методики така ж, як і будь-якого іншого психологічного тесту. Випробуваному дається інструкція виконати визначене завдання: намалювати картину, скласти розповідь за малюнком, доповнити пропозицію. Експериментатор управляє його діями, тобто веде бесіду, пред'являє завдання в певній послідовності і т.д. Але, на відміну від традиційного тестування, акцент переноситься на процедуру аналізу та інтерпретації продуктів діяльності випробовуваних. Відповідно до класифікації Л. Френка (1939), проективних методик вивчення продуктів творчості не так вже й багато:

тест «Малюнок дому», тест Гудінафа і Махвер «Фігура человека», тест «Малюнок дерева» і т. д. Але в тій чи іншій мірі аналіз продуктів діяльності простежуючи ється і при інтерпретації результатів інших проективних тестів. До їх числа можна віднести ТАТ, тест Розенцвейга, тест «чорних плям», аналіз почерку і т. Д.

Всі проективні тести зближує набір ознак:

- 1) невизначеність матеріалу або інструкції до завдання;
- 2) «відкритість» безлічі потенційних відповідей - приймаються всі реакції випробуваного;

3) атмосфера доброзичливості і відсутність оцінного отношения з боку експериментатора;

4) вимірювання не психічної функції, а модусу особистості в її відносинах з соціальною середовищем.

Ці особливості процедури зближують проєктивні тести з тестами креативності. Не випадково Роршах спочатку призначив тест «чорнильних плям» для дослідження уяви як психічної спроможності. Більш докладно особистості проєктивних тестів розглянуті в відомій монографії Е. Т. Соколовою «Проєктивні методи дослідження особистості» (1980).

питання

1. Які особистісні качества відрізняють психолога-експериментатора від психолога-практика (за Р. Кеттеллу)?

2. У чому особливості «розуміє» і експериментальної психології?

3. Яку класифікацію методів психологічного дослідження запропонував Б.Г. Ананьїв?

4. Які причини типових помилок спостереження?

5. Чому бесіда може вважатися специфічно психологічним методом дослідження?

3. ПСИХОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

1

Зміст. Психологічний експеримент як спільна діяльність досліджуваного і експериментатора. Соціально-психологічні аспекти психологічного експерименту. Типи випробування, мотивація участі в експерименті. Методи контролю впливу особистості випробуваного на експеримент. Норма експерименту. Інструкція. Вплив особистості експериментатора на результати, типові помилки експериментатора, способи їх контролю. Опис експериментальної ситуації. Ухвалення експериментальної завдання. Типи експериментальних ситуацій і стиль спілкування досліджуваного і експериментатора. Рекомендації по організації експериментального спілкування.

Основні поняття. Мотивація випробуваного, «ефект фасаду», «ефект плацебо», «ефект Хотторна», метод обману, метод «плацебо наосліп» (подвійний сліпий досвід), прихований експеримент, постекспериментальне інтерв'ю, норма експериментальних тестів, «ефект Пігмаліона», іспитуємий-доброволець, тип ситуації, емоційна підтримка, контроль поведінки.

3.1. експериментальне спілкування

Психологічний експеримент - це спільна діяльність досліджуваного і експериментатора, яка організовується експериментатором і направлена на дослідження особливостей психіки випробуваного.

Процесом, що організує і регулює спільну діяльність, являється спілкування.

Випробуваний приходить до експериментатора, маючи свої життєві плани, мотиви, цілі участі в експерименті. І природний але, на результат дослідження впливають особливості його особистості, які проявляються в спілкуванні з експериментатором. Цими проблемами займається соціальна психологія психологічного експерименту.

Психологічний експеримент розглядається як цілісна ситуація. Вплив ситуації тестування на вияв інтелекту дітей було виявлено ще в 1910-1920-і рр. Зокрема, було виявлено, що оцінка інтелектуального розвитку дітей по тесту Біне-Симона залежить від соціального статусу їх сім'ї. Він проявляється при будь-якому дослідженні, на будь-якій вибірці, в будь-який час і в будь-якій країні (за рідкісним винятком). Психологія спочатку інтерпретувала цей факт як залежність від «соціального замовлення» або вважала, використовуючи гіпотезу Ф. Гальтона про успадкування здібностей, що еліта суспільства повинна складатися з високообдарованих людей і таких рекрутувати до свого складу.

Однак якщо в ситуації тестування використовувати різні підходи при об'єднанні з дітьми з різних суспільних верств, а також мовні звороти, звичний ні для дитини, то різниця в інтелекті дітей різних соціальних верств відсутність про -ствуєт. Більш того, радянські психологи виявляли більш високі показники інтелекту у дітей з робітничих родин.

Фахівці з тестування не приймуть ці результати, оскільки при їх одержанні порушувалося основна умова наукового вимірювання - стандартизація та уніфікація процедури.

Слід зазначити, що всі психологи визнають значення впливу ситуації експеримента на його результати. Так, виявлено, що процедура експерименту оказуєт більший вплив на дітей, ніж на дорослих. Пояснення цьому знаходять в особливості дитячої психіки:

1. Діти більш емоційні при спілкуванні з дорослим. Дорослий для дитини завжди є психологічно значимою фігурою. Він або корисний, або небезпечний, або симпатичний і заслуговує довіри, або неприємний і від нього треба триматися подалі.

Отже, діти прагнуть сподобатися незнайомому дорослому або «спрятаються» від контактів з ним. Відносини з експериментатором визначають ставлення до експериментальних ту (а не навпаки).

2. Прояв особистісних особливостей у дитини залежить від ситуації в більшій ступеня, ніж у дорослого. Ситуація конструюється в ході спілкування дитина повинна успішно спілкуватися з експериментатором, розуміти його питання і вимоги. Дитина опановує рідну мову при спілкуванні з ближнім оточенням, засвоюючи НЕ літературну мову, а говір, наріччя, «сленг». Експериментатор, говорячи на літературно-науковому мовою, ніколи не буде для нього «емоційно своїм», якщо тільки дитина не приналежить до того ж соціального прошарку. Незвичний для дитини система понять, способів комунікації (манера говорити, миміка, пантоміма і ін.) буде найпотужнішим бар'єром при його включенні в експеримент.

3. Дитина має більш живую уяву, ніж експериментатор, і тому може інакше, «фантастично», інтерпретувати ситуацію експерименту, ніж дорослий. Зокрема, критикуючи експерименти Піаже, деякі автори виска викликають такі аргументи. Дитина може розглядати експеримент як гру зі «своїми» законами. Експериментатор переливає воду з однієї посудини в іншу і питає дитину, чи зберігся кількість рідини. Дитині правильну відповідь може здатися банальним, нецікавим, і він стане грати з експериментатором. Він може уявити, що йому запропонували подивитися фокус з вілшебеню стаканчиком або взяти участь в грі, де не діють закони збереження матерії. Але навряд чи дитина розкриє зміст своїх фантазій. Ці аргументи можуть бути лише домислами критиків Піаже. Адже ра національне сприйняття ситуації експерименту є симптом певного рівня розвитку інтелекту. Однак проблема залишається невирішеною, і експериментаторам рекомендують обращать увагу на те, чи правильно розуміє дитина звернені до нього питання і просити, що він має на увазі, даючи ту чи іншу відповідь.

Основоположником вивчення соціально-психологічних аспектів психологи чеського експерименту став С. Розенцвейг. У 1933 р (цит. За: Christensen L. В., 1980) він опублікував аналітичний огляд по цій проб Лемі, де виділив основні фактори спілкування, які можуть спотворювати результати експерименту:

1. Помилки «ставлення до спостережуваного». Вони пов'язані з розумінням випробуваним критерію прийняття рішення при виборі реакції.

2. Помилки, пов'язані з мотивацією випробуваного го. Випробуваний може бути мотивований цікавістю, гордістю, пихою і діяти не відповідно до цілей експериментатора, а відповідно до свого розуміння цілей і смислу експерименту.

3. Помилки особистісного впливу, пов'язані зі сприйняттям випробуваним особистості експериментатора.

В даний час ці джерела артефактів не належать до соціально-психологічним (крім соціально-психологічної мотивації).

Випробуваний може брати участь в експерименті або добровільно, або за при вимушених.

Саме участь в експерименті породжує у випробовуваних ряд поведінкових про явищ, які є причинами артефактів. Серед найбільш відомих - «ефект плацебо», «ефект Хотторна», «ефект аудиторії».

Ефект плацебо був виявлений медиками: коли випробовувані вважають, що пре парат або дії лікаря сприяють їх одужання, у них спостерігається послабшають шення стану. Ефект заснований на механізмах навіювання та самонавіювання.

Ефект Хотторна проявився при проведенні соціально-психологічних дослі джень на фабр іках. Залучення до участі в експерименті, який проводили психологи, розцінювалося випробуваним як прояв уваги до нього особисто. Учасники дослідження вели себе так, як очікували від них експериментатори. Ефекту Хотторна можна уникнути, якщо не пові щать випробовуваному гіпотезу ис проходження або дати помилкову («ортогональну»), а також знайомити з інструкція ми якомога більше байдужим тоном.

Ефект соціальної фасилітації (посилення), або ефект аудиторії, був обна Ружені Р. Зайонцем. Присутність будь-якого зовнішнього спостерігача, зокрема екс периментаторов і асистента, змінює поведінку людини, що виконує ту чи іншу роботу. Ефект яскраво проявляється у спортсменів на змаганнях: різниця в результатах, які відображаються на публіці і на тренуванні. Зайонц про бнаружіл, що під час навчання присутність глядачів бентежить випробовуваних і знижує їх результа тивні показники. Коли діяльність освоєна або зводиться до простого физиче ському зусиллю, то результат поліпшується. Після проведення додаткових дослі джень були встановлені такі залежності:

1. Вплив надає не будь-який спостерігач, а лише компетентний, значущий для виконавця і здатний дати оцінку. Чим більш компетентний і значущий наблю датель, тим цей ефект істотніше.

2. Вплив тим більше, ніж праця неї завдання. Нові навички та вміння, інтелекту альні здібності більш схильні до дії (в сторону зниження еф бництва). Навпаки, старі, прості перцептивні і сенсомоторні нави ки легше виявляються, продуктивність їх реалізації в присутності значної спостерігача підвищується.

3. Змагання і спільна діяльність, збільшення кількості спостерігачів підсилює ефект (як позитивну, так і негативну тенденцію).

4. «Тривожні» випробовувані при виконанні складних і нових завдань, вимагаю щі х інтелектуальних зусиль, зазнають великих труднощів, ніж емоціо нально стабільні особистості.

5. Дія «ефекту Зайонца» добре описується законом оптимуму активації Єркс-Додсон. Присутність зовнішнього спостерігача (експериментатора) по вишаєт моти вацію випробованого. Відповідно воно може або поліпшити про дуктивність, або привести до «перемотивації» і викликати зрив діяльності. Слід розрізняти мотивацію участі в дослідженні від мотивації, що виникає щей у випробовуваних по ходу експерименту при загально ванні з експериментатором.

Вважається, що в ході експерименту у випробованого може виникати яка Угод але мотивація. М. Т. Орн [Orne М. Т., 1962] вважав, що основним мотивом допитливим емого є прагнення до соціального схвалення, бажання бути хорошим: він хоче допомогти експеріменатору і поводить ся так, щоб підтвердити гіпотезу експери ріментатора. Існують і інші точки зору. Вважають, що випробуваний стріл мит ся проявити себе з кращого боку і дає ті відповіді, які, на його думку, більш високо оцінивши аються експериментатором. Крім прояви «ефекту фа саду» існує і тенденція вести себе емоційно стабільно, "не піддавати ся» тиску ситуації експерименту.

Ряд дослідників пропонує модель «зловмисного випробуваного». Вони вважають, що іспитуємі вороже налаштовані по відношенню до експериментатора і процедури дослідження, і роблять все, щоб зруйнувати гіпотезу експерименту.

Але більш поширена точка зору, що дорослі випробовувані прагнуть тільки точно виконувати інструкцію, а не поддаються своїм підозрамі і Догада кам. Очевидно, це залежить від психологічної зрілості особистості випробуваного.

Дослідження, проведені для визначення ролі мотивації соціального одобрення, дають досить суперечливі результати: у багатьох ранніх роботах про роль підтверджується, в подальших дослідженнях заперечується наявність у випробовуваних мотивації високої оцінки своїх результатів.

Підсумок дискусіям підвів Л. Б. Крістіансен. З його точки зору, всі варіанти поведінки випробуваного в експерименті можна пояснити актуалізацією одного мотиву - прагнення до позитивної саморепрезентації, т. Е. Прагнення виглядати у власних очах якнайкраще. Дорослий випробуваний, входячи в ситуацію експерименту, орієнтується в ній і поводить відповідно до ситуації, але поспонує прагненням «не втратити обличчя» перед самим собою. Він звертає увагу на чутки про експеримент і його мету, на інструкцію і повідомлення експериментатора в процесі бесіди, на специфічні риси особистості експериментатора, умови проведення дослідження (обладнання лабораторії, стан приміщення, комфортність обстановки і ін.), Враховує особливості спілкування з експериментатором в ході експерименту. Спираючись на ці ознаки, випробуваний будує «внутрішню» модель експериментальної ситуації. Метод «обману», якщо підміна цілей експерименту виявлена випробуваним, не буде ефективним. Іспитуємі, у яких виникає підозра, що за допомогою інструкції намагаються маніпулювати їхньою поведінкою, обдурити їх і т. Д., Утримуються від очікуваних експериментатором дій, чинячи опір його впливу. Для себе вони пояснюють це опір тим, що маніпулюють людиною поза його волею негідно.

І разом з тим експеримент активізує мотив саморепрезентації, поскільки його умови неприродні і відмінні від попереднього досвіду індивіда.

Демонстративні особистості схильні перетворювати експеримент в театр: вони поведуться неприродно і нарочито, немов знаходяться на сцені. «Тре вожно» особистості можуть вести себе скуто, напружено і т. д.

Мотивація саморепрезентації виявляється найбільш сильною, якщо випробовуваний вважає, що його поведінка в експерименті особистісно детермінували, тобто його вчинки - не наслідок експериментальних впливів, а прояв реальних намерень, почуттів, переконань, здібностей і т. д. Якщо ж випробуваний вважає, що його поведінка в експерименті зависла від умов, змісту завдань, взаємодії з експериментатором, то мотивація саморепрезентації не проявиться в його поведінці.

Л. Б. Крістіансен, найбільш відомий фахівець з проблеми впливу саморепрезентації на хід експерименту, зробив невтішний висновок на основі своїх власних і чужих досліджень: мотив саморепрезентації контролювати вкрай важко, оскільки не визначені ні умови, в яких він проявляється, ні напрямок його впливу на експериментальні результати.

Наприклад, мотив саморепрезентації взаємодіє з мотивом соціального схвалення: випробовувані особливо прагнуть проявити себе «кращим чином» тоді, коли експериментатор не може їх безпосередньо викрити в брехні. Якщо іспитуєміх попросити дати оцінку свого інтелекту, вона особливо завищується тоді, коли експериментатор не збирається «перевіряти» їх інтелект. Якщо ж іспитуємім відомо, що після суб'єктивному оцінюванню свого інтелекту їм слід виконувати тест, вони оцінюють себе значно нижче.

Крім того, якщо випробовуваний вважає, що експериментатор ним маніпулює, у нього також більш сильно проявляється мотивація саморепрезентації.

Таким чином, і мотивація саморепрезентації, і мотивація соціального одобрення (всупереч первісної гіпотези Крістіансена) одно актуалізуються у випробовуваних в психологічних експериментах.

Для контролю впливу особистості випробуваного і ефектів спілкування на результати експерименту пропонується ряд спеціальних методичних прийомів. Перечислим їх і дамо характеристику кожному.

1. *Метод «плацебо наосліп»*, або «*подвійний сліпий досвід*». Контролюється ефект Розенталя (він же - ефект Пігмаліона). Підбираються ідентичні контрольна і експериментальна групи. Експериментальна процедура повторюється в обох випадках. Сам експериментатор не знає, яка група отримує «нульове» вплив, а яка піддається реальному маніпулюванню. Існують модифікації цього плану. Одна з них полягає в тому, що експеримент проводить не сам експериментатор, а запрошений асистент, якому не повідомляється істинна гіпотеза дослідження і те, яка з груп піддається реальному впливу. Цей план дозволяє елімінувати і ефект очікувань випробуваного, і ефект очікувань експериментатора.

Психофармакологія Х. К. Бічер досліджував з допомогою цього експериментального плану вплив морфію на больову чутливість. Працюючи за схемою «плацебо наосліп», він не зміг відрізнити дані контрольної групи від даних експериментальної. Коли ж він провів експеримент традиційним способом, то отримав класичні розрізняються криві.

«Подвійний сліпий досвід» контролює ефекти Розенталя і Хотторна.

2. *Метод обману*. Заснований на цілеспрямованому введенні випробовуваних в заблудження. При його застосуванні виникають, природно, етичні проблеми, і багато соціальні психологи гуманістичної орієнтації вважають його неприйнятним.

Експериментатор придумує брехливі мета і гіпотезу дослідження, незалежні від основних. Вигадані мета і гіпотеза повідомляються іспитуваним. Зміст помилкової гіпотези варіюється в залежності від характеру експерименту: можуть застосовуватися як прості гіпотези «здорового глузду», так і складні теоретичні конструкції, які отримали назву «когнітивні плацебо».

Можливим варіантом методу обману є просте приховування істинних цілей і гіпотези експерименту. В даному випадку випробовуваним будуть самі придумані варіанти, і замість врахування впливу помилкової гіпотези нам доведеться розбиратися в фантазіях випробуваного, щоб усунути вплив цієї неконтрольованої перебіг часу. Таким чином, краще запропонувати випробуваному хоч якийсь варіант гіпотез, чому не пропонувати ніякої. Метод «когнітивного плацебо» віддає перевагу першому.

3. *Метод «прихованого» експерименту*. Часто застосовується в польових дослідженнях, при реалізації так званого «природного» експерименту. Експеримент так включається в природне життя випробуваного, що він не підозрює про свою участь в дослідженні в якості випробуваного. За добу і метод «прихованого» експерименту є модифікацією методу обману, з тією лише різницею, що випробовуваним не треба давати неправдиву інформацію про цілі і гіпотези дослідження, так як він вже обманом залучений в дослідження і не знає про це. Етичних проблем тут виникає ще більше, так як, застосовуючи метод обману, ми сповіщаємо випробуваного про притягнення його до дослідження (навіть до примусового); тут же іспитуваний повністю підконтрольний іншій особі і є об'єктом маніпуляцій.

Велика небезпека усіляких зловживань з боку недобросовісних дослідників. І разом з тим ця модель часто застосовується в соціальній психології. Найбільш часто вона використовується в дитячій психології, психології розвитку і педагогічній психології. У цих випадках проблема маніпуляцій стоїть менш гостро, так як діти підконтрольні дорослим. Однак необхідно заручитися згодою родителів або осіб, що опікуються дитиною, на таке дослідження.

Головні труднощі проведення такого експеримента - облік неконтрольованих переміщень, оскільки цей експеримент може бути лише натурним.

Метод «природного експерименту», запропонований А. Ф. Лазурським, є однією з модифікацій цього дослідницького прийому.

4. *Метод незалежного вимірювання за різних параметрів.* Застосовується дуже рідко, так як реалізувати його на практиці дуже важко. Експеримент проводиться з іспитим за звичайним планом, але ефект впливає наслідком вимірюється не в ході експерименту, а поза ним, наприклад, при контролі результатів навчальної або трудової діяльності колишнього випробуваного.

5. *Контроль сприйняття випробуваною ситуацією.* Зазвичай для цього застосовується запропонована Орнанові схема постекспериментального інтерв'ю. Крім того, приймаються заходи для того, щоб враховувати або контролювати ставлення випробувальника до експериментатора і експерименту, розуміння їм інструкції, прийняття цієї дослідження. На жаль, дані, одержувані при постекспериментальному опитуванні, дозволяють лише отбракувати невдалі спроби або врахувати цю інформацію при інтерпретації результатів експерименту, коли вже нічого не можна виправити.

Як завжди, слід пам'ятати, що немає абсолютного методу, і всі вони гарні чи погані залежно від конкретної ситуації. Жоден з них не дає абсолютно достовірного знання.

3.2. Експериментатор: його личність і діяльність

Класичний природничо-науковий експеримент розглядається теоретично з нормативних позицій: якщо з експериментальної ситуації можна було б видалити дослідника і замінити автоматом, то експеримент відповідав би ідеальному.

До жаль або на щастя, психологія людини відноситься до таких дисциплін, де це зробити неможливо. Отже, психолог змушений враховувати те, що будь-який експериментатор, в тому числі і він сам, - людина і ніщо людське йому не чуже. В першу чергу - помилки, т. Е. Мимовільні відхилення від норми експерименту (ідеального експерименту). Свідомий обман, спотворення результатів тут розбирати не будемо. Помилками справа не обмежується - їх можна іноді виправити. Інша справа - стійкі тенденції поведінки експериментатора, які впливають на хід експериментальної ситуації і є слідом наслідком несвідомої психічної регуляції поведінки.

Експеримент, в тому числі психологічний, повинен відтворюватися будь-яким іншим дослідником. По тому схема його проведення (норма експерименту) повинна бути максимально об'єктивною, т. Е. Відтворення результатів не повинно залежати від умілих професійних дій експериментатора, зовнішніх обставин або випадку.

З позицій діяльного підходу експеримент - це діяльність експериментатора, який впливає на випробуваного, змінюючи умови його діяльності, щоб виявити особливості психіки обстежуваного. Процедура експерименту є доказом ступеня активності експериментатора: він організовує роботу випробуваного, дає йому завдання, оцінює результати, варіює умови експерименту, реєструє поведінку випробуваного і результати його діяльності і т.д.

З соціально-психологічної точки зору, експериментатор виконує роль керівника, вчителя, ініціатора гри, випробуваний ж постає як підчинений, виконавець, учень, веденого учасника гри.

Схема експерименту, якщо розглядати його як діяльність експериментатора, відповідає моделі необихевиоризма: стимул - проміжні зміни - реакція. Експериментатор дає випробуваному завдання, випробуваний (промежуочна зміна) їх виконує. Якщо дослідник зацікавлений в підтвердженні (або спростуванні) своєї гіпотези, то він може неусвідомлено вносити спотворення в хід експерименту та інтерпретацію даних, домагаючись, щоб Той, Хто досліджує емій «працював під гіпотезу», створюючи привілейовані умови лише для експериментальної групи. Такі дії експериментатора - джерело артефактів. Американський психолог Р. Розенталь назвав це явище «ефектом

Пігмалі вона» на честь персонажа грецької міфу. (Скульптор Пігмаліон створив статую прекрасної дівчини Галатеї. Вона була така гарна, що Пігмаліон закохався в Галатею і став благати богів оживити статую. Боги отозва лись на його прохання, і де вушка ожила.)

Дослідник, зацікавлений в підтвердженні теорії, діє непроиз вільно так, щоб вона була підтверджена. Можна контролювати даний ефект. Для цього слід залучати до проведення дослідження експериментальних таторов-асистентів, які не знають його цілей і гіпотез. Повноцінний контроль - Переприймання верка результатів іншими дослідниками, критично відносяться до гіпотези автора експерименту. Однак і в цьому випадку ми не гарантовані від артефактів - контролери так не ж грішні люди, як і автор експерименту.

Н. Фрідман назвав науковим міфом панувала до 1960-х років в амери канской психології точку зору, яка полягала в тому, що процедура проведе ня експериментів однакова, а експериментатори одно беспріс трастни і квалі фіцірованності. Експериментатори неанонімних і не безликі: по-різному наблюда ють, фіксують і оцінюють результати експерименту.

Головна проблема - відмінності в мотивації експериментаторів. Навіть якщо всі вони прагнуть до пізнання нового, то представлення тавлення про шляхи, засоби, метою по знання у них різняться. Тим більше що дослідники часто належать до раз ним етнокультурним спільнотам.

Разом з тим все експериментатори мріють про «ідеальному випробуваному». «Де ний випробуваний» повинен володіти н Аборе відповідних психологічних якостей: бути слухняним, кмітливим, які прагнуть до співпраці з експериментаторов, працездатним, дружньо налаштованим, неагресивним і позбавленим негативізму. Модель «ідеального випробуваного» з соціально-пси хологіче ської точки зору повністю відповідає моделі ідеального підлеглого або ідеального учня.

Розумний експериментатор розуміє, що ця мрія нездійсненна. Однак якщо поведінка випробуваного в експерименті відхиляється від очікувань досліджень теля, він може проявити до випробуваному ворожість або роздратування.

Які ж конкретні прояви ефекту Пігмаліона?

Очікування експериментатора можуть привести його до неусвідомленим дій, мо діфіціруючим поведінку випробуваного. Розенталь, найбільш відомий специа лист з проблеми впливу особистості дослідника на хід дослідження, уста Новіль, що значущий вплив експериментатора на результат експерименту виявляє але: в експериментах з навчанням, при діагностиці здібностей, в психофізичес ких експериментах, при визначенні часу реакції, проведенні проектних тестів (тест Роршаха), в лабораторних дослідженнях трудової діяльності, при дослідженні соціальної перцепції.

Яким же чином випробуваному передаються очікування експериментатора?

Оскільки исто чники впливу - неусвідомлювані установки, то і виявляються вони в параметрах поведінки експериментатора, які регулюються неусвідомлено але. Це в першу чергу міміка і пантоміма (кивки головою, усмішки та ін.). По-друге, важливу роль відіграють «паралінгвістич еские» мовні способи впливу на випробуваного, а саме: інтонація при читанні інструкції, емоційний тон, експресія і т.д. В експериментах на тваринах експериментатор може НЕОС знань змінювати способи поводження з ними.

Особливо сильно вплив експериментаторов до експерименту: при вербуванні ис питуемих, першій бесіді, читанні інструкції. В ході експерименту велике зна ня має увагу, що проявляється експериментатором до дій випробуваного. За даними експериментальних досліджень, це увагу повишает продуктив ність діяльності випробуваного. Тим самим дослідник створює первинну установку випробуваного на експеримент і формує ставлення до себе.

Відомо, що саме «ефект першого враження» призводить до того, що вся подальша інформація, яка не відповідає створеному образу, може отбраси тися як випадкова.

Очікування експериментатора позначаються і при запису їм результатів експерименту. Зокрема, Кеннеді і Упхофф [Kennedy J . L . , Uphoff H . F . , 1936]

установили вплив відносини дослід Ватель на допущені ним помилки при запису результатів експерименту. Експеримент був присвячений вивченню «феномена Телепатії». Були відібрані дві рівночисельні групи людей, які вірять і не вірять в телепатію. Їх просили записувати результати спроб випробуваного го вгадати зі тримання «телепатичного послання», яке робив інший випробуваний.

Ті, хто вірив в телепатію, в середньому збільшили кількість вгадувань на 63%, а ті, хто в неї не вірив, зменшили його на 67%.

Розенталь проаналізував 21 роботу по проблемі впливу очікування на фіксацію результатів експерименту. Виявилось, що 60% помилок запису результатів обумовлені прагненням підтвердити експериментальну гіпотезу. В іншому прозоре (36 робіт) також підтверджений цей факт. Вплив очікування проявляється не тільки при фіксації результатів дії людей, а й в експериментах на жи Вотня.

Розенталь провів наступне дослідження. Він просив декількох експериментальних таторов фіксувати поведінку щурів в ході експерименту. Одній групі експериментаторов говорилося, що вони працюють із спеціально виведеної лінією «особливо розумних щурів». Іншій групі повідомляли, що їх щури «особливо дурні». Насправді все щури ставилися до однієї і тієї ж популяції і не розрізнялися по здатності.

В результаті оцінки поведінки, поставлених перші щурам, відповідали тим установкам, які були задані експериментаторам.

Л. Бергер [Berger L., 1987] виділив наступні типи помилок експериментаторів при оцінці результатів діяльності випробуваного:

1. Заниження дуже високих результатів. Причиною вважається прагнення дослідювателей підсвідомо «прив'язати» дані випробуваного до власних досягнень. Можливо і завищення низьких оцінок. У будь-якому випадку шкала деформується і стискається, так як крайні результати зближуються із середніми.

2. унікаючи аніе крайніх оцінок (як низьких, так і високих). Ефект той же - груп піривку даних вище середнього.

3. Завищення значущості одного властивості випробуваного або одного завдання з серії. Через призму цієї установки проводиться оцінка особистості та завдань.

4. Аналогічне випадок, але ефект короточасний, коли особливого значення при дається завдання, наступного після виділення суттєвої для експериментатора особистісної риси випробуваного.

5. Аналогічний випадок, але оцінка опосередкована концепцією про зв'язок або протидії п залишення тих чи інших властивостей особистості.

6. Помилки, зумовлені впливом подій, емоційно пов'язаних з конкурують ним випробуванним.

Зрозуміло, «ефект Пігмаліона» існує, але в якій мірі він значущий? Може бути, в ряді випадків їм можна знехтувати при інтерпретації результату? Сушествують різні думки. Можна виділити, принаймні, три точки зору:

Перша. Розенталь стверджує, що фактів універсального впливу в 7 разів більше, ніж якби вони були випадковими. По крайній мере, 1/3 всіх робіт, посвященном них цієї проблеми, вплив експериментатора на результат експерименту установлено на рівні значущості $p = 0,95$.

Друга. Т. Барбер і М. Сільвер [Barber T.X., Silver M. J., 1968] вважають, що цей вплив не значимо і все дослідження, присвячені виявленню впливу експериментаторов на результат психологічного експерименту, здійснювалися з помилками в плануванні, поганим вибором статистичних заходів та при невмілому веденні експериментування. Вони зробили висновок, що лише в 29% досліджень підтверджується «ефект Пігмаліона» - вплив підсвідомих тенденцій експериментаторов на поведінку випробуваного і його оцінку. Очевидно, цей відсоток значе нижче, ніж пише Розенталь.

Третя точка зору виражена Барбером: ми стверджуємо, що вплив може бути, але не в змозі передбачити, яким воно буде в конкретному експерименті.

Однак дослідники намагаються виявити більш конкретні залежності. Ще раз відзначимо, що можливі три варіанти відповіді на питання про «спотворюю щем» вплив експериментатора на результат и.

1. нездійсненну ідеал експериментальної психології - впливу експериментальних татора немає ніколи або воно несуттєво, їм можна знехтувати. Гіпотеза малоправдоподібним.

2. Особистість експериментатора завжди і постійно впливає на хід і результати експеримента. В цьому випадку ефект впливу можна вважати систематичною помилкою ізмерення- константою, її легко врахувати і «винести за дужки».

3. Вплив його виявляється по-різному, в залежності від типу експерименту, личності експериментатора і особистості випробуваного .

Облік перетворюється в складну задачу виділення і контролю великого числа релевантних психологічних змінних в кожному конкретному експерименті.

Існує безліч досліджень, які в тій чи іншій мірі висвітлюють проблему. Наведемо основні факти.

1. На результати впливає тип особистості і стан експериментатора: біосоціальні якості (вік, стать, раса, культурно-релігійна, етнічна принади належності і т. Д.); психосоціальні якості (рівень тривожності, потреба в соціальному схваленні, агресивність, ворожість, авторитарність, інтелект, соціальний статус, дружелюбність); ситуаційні змінні (знайомство з досліджуваними, настрої і ін.).

Найбільш точно встановлено вплив статі дослідника на хід і результати експерименту. Зокрема, маленькі діти завжди краще і охочіше працюють з експериментаторами-жінками, а дорослі випробовувані - з експериментаторами-чоловіками.

Крім того, в ході експерименту присутність експериментаторів-чоловіків погіршує випробовуваних на активні дії, право ти침 на осмислення своєї ситуації і пошук нової інформації, а жінки-експериментатори викликають жаданіє «розкрити душу», прагнення до відвертості, тому поведінка іспитуючих стає більш емоційно виразним.

Точно встановити міру впливу дуже важко. Часто неможливо виключити вплив інших змінних: віку, статусу, дружелюбності і т. Д. Так, підлогу експериментатора по-різному впливає на чоловіків і жінок, бідних і багатих, вплив залежить від взаємного статусу, симпатії та ін. Він може бути значущим при виконанні випробуванням завдань одного типу і зовсім незначущим - в інших експериментах. Розширювати арсенал методик в ході одного дослідження неможливе можна.

2. Достовірно виявлено закономірність прояву впливу експериментатора в експериментах, що розрізняються по предмету дослідження. Всі дослідження можна впорядкувати за шкалою «соціальне - біологічне»: від соціально-психологічних експериментів («верх» шкали) до психофізіологічних («низ» шкали). Чим «вище» структурний рівень психічної реальності, що вивчається нами, тим цей вплив більш значуща.

Вплив особистості експериментатора максимально в експериментах по психології особистості і соціальної психології і мінімально - в психофізіологічних і психофізичних експериментах, дослідженнях сенсорики і перцепції. «Середнє» вплив спостерігається при дослідженні «глобальних» індивідуальних процесів - інтелекту, мотивації, прийняття рішення та ін.

Які способи обліку і контролю впливу експериментатора на результат експеримента можна рекомендувати?

Приблизно 98% психологів вважають вплив експериментатора серйозною методологічною проблемою, але на ділі про контроль та облік його ігнорують значно менше, ніж про наявність хороших меблів, освітлення та фарбування стін лабораторії.

А. Анастасі [Анастасі А., 1982] вважає, що в більшості правильно проведених досліджень вплив цих факторів практично несуттєво, і реко Мендусь звести його до мінімуму, не вдаватися до методичним вишукувань, а пользо тися здоровим глуздом. Якщо це не вдається, необхідно обов'язково враховувати вплив експериментатора при описі умов експерименту.

Найчастіше рекомендуються і використовуються наступні методи контролю вплива експериментатора.

1. Автоматизація дослідження. Вплив експериментатора зберігається ін і вір бовке і первинної бесіди з випробуваним, між окремими серіями і на «ви ході».

2. Участь експериментаторів, які не знають цілей дослідження (вже обговорювали шийся раніше «подвійний сліпий досвід»). Експериментатори будуватимуть припускає розкладання про наміри п ервого дослідника. Вплив цих припущень необхідно контролювати.

3. Участь кількох експериментаторів і використання плану, що дозволяє елімінувати фактор впливу експериментатора. Залишається проблема критерію відбору експериментаторів і пре ділового числа контрольних груп. Вплив експериментатора повністю не усунути, так як це суперечить суті психологічного експерименту, але може бути в тій чи іншій мірі враховано і проконтрольовано.

3.3. Випробуваний: його діяльність в експерименті

Здесь мова піде тільки про експеримент, що проводиться за участю людини. Експеримент, де об'єктом досліджень є людина, а предме тому - людська психіка, відрізняється тим, що його не можна провести без включе ня випробуваного в спільну діяльно сть з експериментатором. Випробуваний повинен знати не тільки цілі і завдання дослідження (не обов'язково істинні цілі), але розуміти, що і для чого він повинен робити в ході експерименту, більш того - особистісно приймати цю діяльність.

З точки зору допитливим емого, експеримент - це частина його особистого життя (ча мени, дій, зусиль і т. Д.), Яку він проводить в спілкуванні з експериментато ром для того, щоб вирішити якісь свої особисті проблеми. Випробуваний може бути активним у навчанні, грі, трудової діяльності згідно ти, спілкуванні: його активність яв ляється емоційної або творчої. У будь-якому випадку він повинен проявляти її або стихійно, або свідомо, щоб експериментатор міг вирішити свої дослі довательські завдання. Тому ряд дослідників схильний визначати експер імент в психології «з позиції випробуваного» як організовану експериментатором діяльність випробуваного (випробовуваних) щодо виконання поведінкової завдання. Залежно від цілей експерименту, особливостей групи випробовуваних (вік, стать, здоров'я і т.п.) за дачі можуть бути творчими, трудовими, ігровими, навч ними і т.д.

Завжди, якщо дивитися на експеримент з позицій випробуваного, він є моді ллю реальної діяльності. Отже, в будь-якому експерименті є елемент гри, як би роботи «понарошку», ними тації життєвої ситуації. Але будь-який експери рімент є також «гра всерйоз», так як паралельного життя нам не дано, про процес і результат дослідження впливають на життя випробуваного, тим бо леї що, беручи участь в ньому, він має намір вирішити якісь сво і особистісні про блеми .

Спілкування випробуваного й експериментатора є необхідною умовою організації їх спільної діяльності і регуляції діяльності випробуваного.

Людина включається в експеримент як цілісний об'єкт. Отже, орга нізація екс перімента вимагає обліку основних, тобто відомих зараз, психологічних закономірностей, що визначають поведінку особистості в умовах, відповідних експериментальним.

Розглядаючи експеримент як діяльність випробуваного, Г. Е. Журавльов [Жу р Авлеві Г. Е., 1977] виділяє кілька планів його опису:

1. *Фізичний*: люди, які беруть участь в експерименті; об'єкти, якими маніпулює або які перетворює випробуваний; кошти, якими для цього рас вважає випробуваний; умови, в яких происх одит експеримент. Аналогічні компоненти виділяються і в діяльності експериментатора.

2. *Функціональний*: способи дії, що передбачені випробуваному; необ ходимо рівень компетентності випробуваного; критерії оцінки якості дея тельности випробуваного ; тимчасові характеристики діяльності випробуваного і проведення експерименту.

3. *Знаково-символічний* (інструкція випробуваному): опис 1) цілей дослі нання і цілей діяльності випробуваного; 2) способів і правил дій; 3) спілкування з експериментатором м; 4) знайомство з мотиваційної установкою, оплатою і т.д.

Найважливішим моментом, що відрізняє психологічний експеримент за участю людей від інших видів природничо дослідження, є наявність інстр рукції. Випробуваний, отримуючи її, зобов'язується докинути овестно виконувати всі требова ня. Іноді інструкція редукована (в експериментах з немовлятами, пацієнтами клініки душевних хвороб і т.д.), але спілкування випробуваного з експериментатором відбувається завжди.

Отримав інструкцію випробовуваний повинен зрозуміти і ін інять завдання. Якщо він не розуміє завдання, то невірно здійснює передбачені в інструкції опе рації. Щоб проконтролювати розуміння інструкції, вдаються не тільки до опитування випробовуваних, але і до включення в експеримент короткої попередньої навчально і серії. Успішне виконання операцій в контрольній серії служить критерієм розуміння інструкції.

Після закінчення експериментальної серії проводиться інтерв'ю для виявлення труднощів у виконанні завдання і причин відхилень дій випробовуваних від вимог ін струкції.

Випробуваний може не прийняти експериментальне завдання і відмовитися його ви полнять. Гірше, якщо через нерозуміння чи неприйняття завдання випробуваний подме няет зовнішню задачу своєї суб'єктивної. Експериментатор повинен переконатися, проводячи постексперіме нтальное інтерв'ю, що такої підміни не відбулося.

Опис структури діяльності випробуваного входить складовою частиною в нор му експерименту.

Випробуваний повинен сприйняти, зрозуміти і прийняти цю норму, особистість експери ріментатора і здійснити відповідну діяльність. Ця діяльність сво дится до виконання певних завдань (досягнення мети) за допомогою набору засобів, які експериментатор варіює в ході подолання перешкод (по хутро, шумів, труднощів), також змінюваних ім.

Незалежні змінні є (для експериментатора) - це завжди кошти, пре перешкоджає і цілі, які він пред'являє випробуваному.

Психіка людини є системою. На хід і результат психологічного экс перімента впливає не тільки вивчається сторона психіки випробуваного, а й вся пси ХІКА в цілому, звідси виникає необхідність обліку та реєстрації набагато біль шего числа психічних проявів, ніж це потрібно, виходячи з гіпотези дослі нання.

Проблема розуміння і прийняття завдання аж ніяк не тривіальна. Наприклад, по шануй все критич еские зауваження з приводу інтерпретації, яку дав Піаже результатами своїх класичних експериментів, зводяться до одного: він пропонував де тям завдання в «дорослій», не адекватною для них формі. Діти просто не по нимали завдання і давали відповіді, підміняючи я задачу експериментатора власної суб'єктивної завданням. Варто було експериментаторам сформулювати ту ж задачу адекватно життєвому досвіду дитини, як феномени Піаже «зникали»: 5-6-років ня діти демонстрували рівень когнітивного розвитку, відповідаю щий ста дии конкретних операцій.

Класичний варіант «ефекту інструкції» проявляється при вимірюванні ча мени реакції. Експериментатори знають, що інструкція, настроює іспитую мого на

виявлення сигналу, збільшує час реакції, а інструкція, перебуваюча максимально швидкою відповіді, прискорює реагування.

Крім того, самі випробовувані можуть відрізнитися по тому, яка установка - моторна або сенсорна - у них домінує.

3.4. Особистість випробуваного і ситуація психологічного експерименту

Психологічний експеримент - це зустріч випробуваного (дослідюемим) з експериментатором. Однак за нею йде розставання. Ситуація експеримента може бути розглянута як із зовнішнього боку («вхід» і «вихід» з ситуації), так і з внутрішньої (що сталося за час проведення експерименту).

Вище вже зазначалося, що випробуваний реагує не просто на експеримент як на деякий незрозумілий цілі, але ототожнює його з якимось класом реальних життєвих ситуацій, з якими він стикається, і відповідно будує своє поведіння.

Слід зауважити, що експериментатор не просто набирає репрезентативну групу і розбиває її на рандомізовані підгрупи, як це робить селекціонер-біолог, але активно залучає людей до участі в експерименті.

Значить, для дослідників не байдуже, які неконтрольовані психологи етичні особливості відрізняють людей, залучених до дослідження, від усіх інших; якими мотивами спонукувані були вони, включаючись в психологічне дослідження в якості піддослідних.

Випробуваний може участювати в дослідженні добровільно або примусово, але, поза своєю волею. Беручи участь в «природному експерименті», він може і не знати, що став випробуваним.

Чому люди добровільно беруть участь в дослідженні? Проблема зводиться до виявлення особливостей мотивації випробовуваних-добровольців. У класичних експериментах з сенсорної депривації було виявлено, що половина випробовуваних погодилася брати участь в експериментах (тривалих і утомливих), рухома лише цікавістю. Часто випробуваному хочеться дізнатися що-небудь про самого себе, зокрема, для того, щоб розібратися в своїх відносинах з оточуючими.

Добровільна участь в експерименті беруть випробовувані, які прагнуть заробити гроші, отримати залік (якщо мова йде про студентів-психологів). Зачастиною ними рухає проста цікавість чи вмовляння друзів: «Підемо за компанію». І вкрай рідко випробуваний прагне просто «послужити науці». Існує проширена література, присвячена особистісним особливостям випробуваного-добровольця.

Інша справа, якщо випробуваний примушений брати участь в експерименті. У дослідженнях, присвячених цій проблемі, показано, що більшість піддослідних, примусово залучених до участі в експерименті, були проти цього, відносно до експерименту критично, а до експериментатора - враждебно і недовірливо. Найчастіше вони прагнуть зруйнувати план експериментатора, «переграти» його, тобто розглядають ситуацію експерименту як конфліктну.

Хто ж такий психологічний випробуваний? Американські психологи установили, що від 70 до 90% всіх досліджень поведінки людини проводилося з дослідюемими студентами коледжів, причому більшість з них - студенти-психологи. Тому не випадково скептики називають психологію «наукою про студентів-другокурсників і білих щурів». Студенти коледжів представляють 3% від населення жителів США. У нас в Росії ситуація аналогічна. У більшості випадків досліджуються чоловіки. Тому експериментальні дані можуть бути нерішучі майже для 51% всієї популяції.

Найчастіше експерименти проводяться з випробовуєми, які залучаються до участі примусово. Близько 7% залучених до досліджень є добровольцями. Більшість з них - студенти, які слухають курс «Введення в психологію».

Психологи давно зацікавилися тим, що являє собою випробуємі-доброволець, а Р. Розенталь навіть написав книгу «Випробуваний-доброволець» (*The Volunteer Subject*). Він

пише, що випробуваний-доброволець відрізняється від іспитуямого, залученого примусово, поруч особистісних особливостей, перш за все: 1) більш високим рівнем освіти, 2) більш високим соціально-класовим статусом, 3) більш високим рівнем інтелекту, 4) більш вираженою потребою в соціальному схваленні і 5) більшій соціабельності. Очевидно, що це - соціально-психологічна характеристика студентів в північноамериканського колледжу.

Звідси виникає закономірне питання, протягом декількох десятиліть про суждуть психологами-дослідниками: якою мірою дані, отримані на вибірці американських студентів-психологів, можна переносити на будь-якого перед ставника роду людського?

Крім того, що випробуваний включається в ситуацію дослідження, він з неї врешті-решт виходить. На перший погляд, це не повинно хвилювати дослідника: адже він вирішив свої завдання. Але це не завжди можна сказати про досліджуваного. Заинтересований в отриманні соціального схвалення може його не одержати; які прагнуть ся проявити компетентність може погано виконати завдання і т. д. Тобто допитливим емоцій часто залишається наодинці з тими ж проблемами, прагнення вирішити які спонукало його взяти участь в експерименті. Крім того, він набуває досвід участі в експериментальній психологічній діяльності і визначається в емоційно національному відношенні до психологічних експериментів, психологам і психології в цілому. Поки психологія не настільки широко розкинула свої мережі, цим можна було знехтувати. Але сьогодні відомості про психологію, поширювані колишніми піддослідними, здатні формувати думку про неї в суспільстві і служити допомогою або перешкодою в розгортанні дослідної роботи.

Компетентність випробуваного може позначитися на його поведінці і результати за участю в інших психологічних дослідженнях. Як правило, психологи оцінюють компетентного випробуваного негативно, є навіть термін «зіпсований випробуваний», т. е. Знає схему експеримента і здатний відтворити результати «під гіпотезу» (або проти). Тому більшість експериментаторів воліють «наївних піддослідних».

М. Метлін ввела класифікацію, розділивши всіх випробовуваних на позитивно наприбудованих, негативних налаштованих і довірливих. Зазвичай експериментатори вважають за краще перших і останніх.

Дослідження може проводитися за участю не тільки добровольців або при примусово залучених, але і анонімних і повідомляють свої паспортні дані піддослідних. Передбачається, що при анонімному дослідженні випробовувані більш відкриті, а це особливо значимо при проведенні особистісних і соціально-психологічних експериментів. Однак з'ясовується, що в ході експерименту неанонімні випробовувані більш відповідально ставляться до діяльності і її результату.

Часто дослідницька робота включається в контекст практичної діяльності психолога. Так було з часів Фрейда і Жана і продовжується до цього дня. Але таке включення створює ряд додаткових труднощів. В першу чергу резюмуючи є свобода у виборі об'єктів дослідження, варіюванні умов, методів впливу і контролю змінних. Цей вибір строго підпорядкований досягненню консультативного або психотерапевтичного ефекту. З іншого боку, життєва ситуація випробуваного більш ясна, мотивація його участі в дослідженні визначена, що дозволяє суворіше підходити до конструювання і типологізації ситуації експерименту, а отже - обліку і контролю її впливу на поведінку випробуваного.

А. Г. Шмельов [Загальна психодіагностика, 1987] наводить такий варіант проведення досліджень з урахуванням двох видів відносин - психолога з користувачем земельними ділками і психолога з випробуваним з точки зору застосування даних дослідження:

1. Дані використовуються фахівцем-суміжником для постановки психологічного діагнозу або формулювання адміністративного рішення. Психолог не несе відповідальності за діагноз. До цього типу належать діагнози в медицині,

психодіагностики за запитом суду, в комплексній психодіагностичній експертизі, в психодіагностики при оцінці професійної придатності за запитом адміністрації.

2. Дані використовуються психодиагностом для постановки психологічного діагнозу, хоча втручання в ситуацію і допомогу обстежуваному здійснює фахівець іншого профілю (психодиагноста стіки причин низької встигає мости).

3. Дані використовуються самим психодиагностом для постановки психологічного діагнозу в умовах психологічної консультації.

4. Діагностичні дані використовуються самим обстежуваним з метою саморозвинути ку, корекції по ведення і т.п.

Рішення науково-практичної задачі зводиться до певної зміни долі випробуваного: його можуть прийняти або не прийняти на роботу, в вуз, призначити або не призначили лікування і т.д. «Вхід» в психодиагностическую ситуацію характеризується «в нинішні» або «внутрішньої» мотивацією, що спонукає испитуемого брати участь в обстеженні. У першому випадку він примушується до цього участі, у другому - стає добровольцем. Таким чином, перший параметр, що описує психодиагностическую ситуацію, - «добровольність» участі випробуваного в експерименті т.д. В кінці обстеження (точці «виходу») випробуваний може отримати результати і сам визначити на їх основі свою поведінку і життєвий шлях. В іншому випадку його життєвий шлях змінює інша особа (психодиагност, представник адміністрації, лікар і т.д.). При цьому рішення експериментатора або особи, якій психодиагност довірив дані, не висить від подальших дій обстежуваного і визначається тільки волею інших. Отже, в першому випадку (при добровільній участі) суб'єктом вибору (прийняття рішення) є випробуваний, у другому (при вимушеному участі) - інша особа.

Вирішальний фактор, який визначає ситуацію тестування: хто є суб'єктом ухвалення рішення - допитливим емий або іншу особу? Ця ознака характеризують як «вхід», так і «вихід» психодиагностичної ситуації.

Тим самим теоретично можливі чотири крайні варіанти науково-практичних завдань (ситуацій): 1) добровільна участь в експерименті, самостійний вибір подальшого життєвого поведінки; 2) примусова участь, самостійний вибір поведінки; 3) примусова участь, вибір поведінки після проходження нав'язаний; 4) добровільна участь в обстеженні, вибір подальшої поведінки нав'язаний. Основні типи ситуацій наведено в табл.

Суб'єкт прийняття рішення про «вхід» в ситуацію	Суб'єкт прийняття рішення про «вихід» із ситуації	
	випробуваний	Інша особа
випробуваний	I	II
Інша особа	III	IV

У цій таблиці вказані крайні типи можливих психодиагностичних ситуацій, що зустрічаються в психологічній практиці. Наступне завдання полягає в ідентифікації конкретних психодиагностичних ситуацій і віднесення їх до типів.

Тип I. До нього відноситься ситуація добровільної психодиагностической консультації. Консультант бере на себе зобов'язання допомогти випробуваному в рішенні його життєвих проблем. Випробуваний звертається до консультанта по своїй волі, довіряючи його компетентності, приймає зобов'язання бути відвертим і активним брати участь у виробленні рішення.

Типовим видом психологічної консультації є консультація по проблемам сім'ї та шлюбу, в якій беруть участь як один клієнт, так і групи (чоловік і дружина; дружина, чоловік і діти і т.д.). Як правило, остаточний вибір майбутньої поведінки про стає за клієнтом.

Інший варіант ситуацій I типу - психологічна професійна консультація школярів, принципи якої розроблені І. В. Кузнецової. Консультація заснована на 1) добровільну участь випробуваного; 2) його активності у виробленні рішення і відповідальності за обраний варіант; 3) конфіденційності психодіагностичної інформації. Перший принцип, очевидно, характеризує «вхід» в ситуацію, два останніх - «вихід» з неї.

Психодіагностическая процедура, вбудована в контекст науково-практичної задачі «консультації», набуває її основні риси.

Наступний варіант ситуацій типу I: консультування керівників по проблемам стилю керівництва і спілкування. Найчастіше діагностична процедура вбудовується в контекст ділової гри, покликаної модифікувати поведінку керуваних. Тут також є ознаки добровільності прийняття участі в обстежених вантажах і особистої відповідальності випробуваного за обране рішення.

У шкільній навчальній практиці подібного роду ситуації практично не зустрічаються. Винятки становлять заняття в гуртках технічної та художньої творчості, та й то лише тоді, коли сама дитина вибрав гурток, а не підкорився волі батьків або викладачів.

Тип II. Ситуації цього типу зустрічаються найбільш часто. До них відноситься, зокрема, професійний відбір, психологічний відбір до навчальних закладів і т. Д. Обстежуваний, як правило, сам приймає рішення про вибір профілю подготовки або навчання. Можливі випадки впливу батьків, зовнішнього примусу і т. Д., Однак до нормативної є ситуація, коли особи, які проводять діагностику і відбір, не примушують випробуваного до участі в обстеженні. Рішення (рассмотрение з позицій нормативної моделі) про майбутню долю обстежуваного приймається не для себе самих, а іншими особами (приймальною комісією, комісією професійного вибору, відділом кадрів і т. Д.). Після виконання завдання випробуваний вже не може вплинути на результат ситуації.

Ситуація II типу характеризується меншою свободою і активністю випробуваного, але більше емоційною-мотиваційною напруженістю і більшим ступенем значущості психодіагностичного результату для випробуваного, оскільки немає віз можності вплинути на рішення, а також повторити рішення тестових завдань. Слід відзначити, що не всяка ситуація вибору характеризується повною добровільністю участі випробуваного: зокрема, відбір до Збройних Сил не стоїть до числа психологічних ситуацій II типу.

Тип III. Це - масові обстеження, участь в яких обов'язково (соціологічні, демографічні і ін.). Багато психологічні інформаційні обстеження, що проводяться по рішення адміністрації або загальнодержавних організацій, відносяться до даного типу в тому випадку, якщо діагностична інформація повідомляється обстежуваним і вони можуть самі учитивати дані про себе, про колектив при плануванні своєї поведінки і життєвого шляху. Такими можна вважати обстеження студентів-психологів, які залучаються до навчання в психологічних експериментів, зокрема при розробленні тестових методик.

Прийнятий дієвий обстеження, що не волоче стороннього втручання в долю іспитуваного, дуже схоже за своїми ознаками з ситуацією проведення типових шкільних класних і домашніх робіт. Школярі не мають права відмовитися від їх виконання, проте через вплив на їхнє майбутнє поточна оцінка не має. Вони самі можуть приймати рішення на основі оцінки результатів виконання роботи про своє подальше ведення. Однак цей тип ситуації є проміжним між III і IV. Ще більш близька до ситуації IV тип а контрольна, тим більше підсумкова контрольна робота в школі. Вплив інших осіб (вчителів, батьків) на життя школяра на основі результатів виконання таких робіт досить відчутно.

Тип IV. Це безліч діагностичних ситуацій, що виникають в повсякденній роботі психолога і зустрічаються в повсякденному житті. Всі вони характеризуються високим рівнем соціального контролю за поведінкою випробуваного, примусу деніем його до участі в обстеженні. Рішення про долю обстежуваного приймається без його бажань. До так їм ситуацій відноситься атестація керівних і ін інженерно-технічних кадрів. Примусова експертиза, зокрема судова, також вважається ситуацією IV типу. Прикладом подібного роду ситуацій є розстановка кадрів на промисловому підприємстві (якщо рішення приймається без участі працівника), професійний підбір і розподіл осіб, призваних на строкову службу до лав Збройних Сил.

Особливо часто ситуації IV типу зустрічаються у вітчизняній практиці школярів і навчання у ВНЗ: школяр, як правило, не має змоги вибрати курс навчання, навчальний предмет, підручник, навчальне завдання і т. Д. Те ж саме відно сується до студентів наших вузів, що суперечить світовій практиці організації вищої освіти.

Наприклад, ситуаціями IV типу є іспити в 8-х та 10-х класах, випускні іспити та іспити на сесіях в вузах, за результатами яких студента можуть відрахувати з навчального закладу. Правда, студент може і добровільно покинути вуз. Безліч тестів і тестових батарей орієнтоване на їх застосування при вирішенні задач IV типу.

Легко помітити, що ситуація психологічної консультації найбільш комфортна для випробуваного. До участі в дослідженні його спонукає лише внутрішня мотивація. Мотивація соціального схвалення незначуща в цій ситуації. У ситуації відбору відповідальність випробуваного за свій результат максимальна: від цього залежить його доля, яку вирішує інший. В цьому випадку можливий ефект «перемотивації» випробуваного і зниження продуктивності його діяльності. У примусовому дослідженні випробувані можуть відрізнятися: серед них можуть опинитися і внутрішньо вмотивовані, і байдужі, і негативно налаштовані до експерименту. Зовнішня мотивація актуалізується, але відповідальності за результати випробування не несе.

У ситуації IV типу присутня відповідальність за свої результати і зовнішня мотивація. Внутрішня чи є чи ні, але випробуваний в залежності від своїх целей може проявляти аграваційну, симулятивну тенденції або демонструє вать соціально схвалюване поведінку.

Взагалі в примусовому дослідженні мотивація піддослідних більш різноманітна, вона вносить максимальний внесок в загальну дисперсію результатів дослідження.

Вплив ситуації максимально схильна продуктивність «вищих» когнітивних процесів і в меншій мірі - продуктивність простих навичок перцептивних і сенсомоторних процесів.

емоційна підтримка	контроль
--------------------	----------

	+	-
+	1	2
-	3	4

Крім «зовнішньої» організації ситуації експериментального дослідження існує і «внутрішня». Вона може бути зведена до стилю спілкування випробуваного го і експериментатора. Вплив особливостей «внутрішньої» структури ситуації на поведінку випробуваного більш значуще, ніж вплив «зовнішньої» (якщо виходити з принципу тут-і-тепер). Це знаходить підтвердження і в результатах експерименту: дійсно, емоційні стосунки, які складаються між піддослідними і експериментатором, більше впливають на поведінку випробуваного, ніж його добровільне або примусове участь в експерименті.

Відносини з експериментатором сильніше впливають на поведінку дітей, ніж на поведінку дорослих. По відношенню до дорослого дитина завжди знаходиться в підконтрольній позиції. Стиль спілкування дорослого з дитиною в ході експерименту може відповідати або не відповідати тому, до якого у дитина звикла в сім'ї. Подібність або відмінність стилів спілкування експериментатора і батьків з ре Бенко може позначитися на його ставленні до експерименту в цілому («знак» цього відносини важко прогнозувати, все залежить від конкретного поєднання факторів). Крім того, стиль спілкування сам по собі здатний чинити певний вплив на дитину і модифікувати його поведінку.

На основі аналізу класифікації стилів дитячо-батьківських відносин, вирушити Е. Г. Ейдемільер [Ейдемільер Е. Г., Юстицкіс В., 1998], ми (я і моя аспірантка Є. А. Воробйова) звели для простоти все різноманіття стилів до подружжя рем головному. Стилі класифікуються за двома підставами: наявності або відсутності прояву емоційної підтримки дитини з боку дорослого і наявності або відсутності батьківського контролю над його поведінкою. Розглянемо більш докладно результати цього дослідження. Як і в попередньому випадку класифікації ситуацій, стилі групуються в таблиці (табл. 3.2), що дозволяє реалізувати простейший факторний план для контролю змінних і застосувати для обробки даних дисперсійний аналіз.

В експериментальному дослідженні ми поставили перед собою мету - установити ступінь впливу стилю спілкування випробуваного й експериментатора на проявлення інтелектуальних здібностей дітей. Як засіб вимірювання інтелекту була обрана тест WYSC Д. Векслера (російська версія виробництва фірми «Іматон», Санкт-Петербург). Випробувані стали підлітки 13-15 років з Ростова-на-Дону.

Головна проблема таких досліджень відбувається в контролі ряду змінних. Сразу виникає питання про еквівалентність груп, що беруть участь в дослідженні. Очевидно, це повинні бути різні групи, інакше неможливо контролювати ефект послідовності тестування і ефект навчання. В ідеалі кожної з чотирьох груп повинна відповідати повністю ідентична група, яка не отримала ніякого впливу.

Слід зауважити, що вплив вироблялося одноразово і побудоване в процес самого тестування, тобто використовувалася схема експерименту з контрольної групою і тестування після впливу:

R x 0
R - 0

Виходячи зі здорового глузду, можна вважати: ефект впливу повинен був накопичуватися до кінця експерименту. Однак цього не сталося, тобто стиль загальною сприймався дитиною не в часі, а як цілісна якість, властиве експериментатору як особистості.

Виходом з ситуації стало застосування методу «контрольного близнюка». Іспит проходження було проведено на монозиготних близнюків. Всіх близнюків розподілили за чотирма рівними групами. У серії з впливом брав участь лише один близнюк з пари, другий був контрольним і тестувався за стандартною схемою при

нейтральних умовах. Очевидно, що при 4-му типі спілкування і основний, і кін контрольна близнюк виявлялися в аналогічних умовах.

Таким образом, зіставляючи результати контрольної та експериментальної груп, можна було виявити наявність самого ефекту впливу. Відмінності у впливі стилів спілкування з дорослим на інтелектуальну продуктивність дітей може було встановити, порівнюючи дані подружжя рьох експериментальних груп, норми руя їх по відношенню до результатів контрольних груп. Для розуміння суті дослі нання потрібно сказати, як відбиралися пари близнюків в ситуації з різними стилями спілкування. В експерименті було елімінувати вплив ст іля роди нізації виховання. За допомогою опитувальника Ейдеміллер були виявлені стилі батьківського виховання в сім'ях близнюків; близнюки були розподілені по ек сперіментальним групам так, щоб групи не розрізнялися за кількістю дітей з різним стилем се мейн виховання. Тим самим план підбору груп мав форму «куба» (рис.3.8.).

Способи реалізації стилів спілкування в нашому експерименті, а також результа ти більш детально викладені в монографії В. Н. Дружиніна «Психологія сім'ї» (1996).

Зупинимося лише на тих результатах, які мають відношення до змісту цього підручника.

По-перше, підтвердилося припущення про вплив стилю спілкування експери ментатора на інтелектуальну продуктивність дітей .

Емоційна підтримка підвищувала рівень продук тивності. Контроль за по веденням також підвищував продуктивність, але знижував вплив фактора емоційної ної підтримки. Тобто встановлено, що дані фактори взаємодіють.

По-друге, вплив стилю спілкування підлітка і експериментатора опосередковується мотиваці їй випробуваного. Діти, які сподіваються на успіх, найкраще працюють в си туації емоційної підтримки. Ті ж, хто боїться невдачі, краще проявляють свої здібності, коли до емоційної підтримки додається фактор контролю.

По-третє, вплив стилю спілкування знижує вагу генетичної складової у детермінації інтелектуальної продуктивності. Зокрема, найвищу продук тивність діти показували в 2-й ситуації (емоційна підтримка при відсутність про ності контролю), тут же спостерігалися мінімальні кореляції інт електа між ду сибсами основної та контрольної груп: в нейтральній ситуації (4-й) $r = 0,82$, у 2-й - $r = 0,36$.

Це відповідає цікавим даними С. Д. Бірюкова: вага генетичної склад ляющие в детермінації інтелектуальної продуктивності падає в міру возраст тання рівня інтелекту випробуваного.

Але в даному випадку важливий встановлений факт складної залежності між мотивацією, інтелектуальної продуктивністю підлітків і стилем спілкування з ними експериментатора.

По крайній мере, на основі цих даних можна спрогнозувати, в якому на правлінні буде змінюватися інтелектуальна продуктивність випробуваного при вільному або мимовільному зміні стилю спілкування експериментатора.

Підіб'ємо підсумок цього розділу.

Облік впливу соціально-психологічних факторів на р езультатом експеримен тального дослідження надзвичайно складний. Традиційний шлях контролю артефак тов - розвиток техніки планування експерименту і математичної обробки результатів - спрямований на те, щоб звільнитися від впливу факторів експери менту льно ситуації, особистостей випробуваного й експериментатора при досліджень нии психіки.

Однак, як правильно відзначає Анастаси, ці роботи зовсім не пов'язані з психологічним аналізом ситуації експерименту і не призводять до висновків, сфор мировалось на мові психології. Тому для вирішення обговорюваних в даній гла ве проблем ці методи практично не приносять користі: між соціальною психологією психологічного

експерименту і математико-статистичними роботами по планування експерименту зберігається розрив.

Второ є напрямком пов'язаний з побудовою змістовних моделей взаємодій наслідком психіки випробуваного з ситуацією і урахуванням впливу психологічних факторів в психологічному ж експерименті. Зокрема, цю тематику інтенсивно розробляють в Швейцарії, де працюють послідовники Піаже, і в Ізраїлі, де вирішуються проблеми культурної асиміляції дітей з сімей емігрантів.

До сих пір не вирішена головна проблема - визначення значущості впливу факторів експериментальної ситуації, а також «ваги» цього впливу: мова і дет про

1

створення екологічно валідних формалізованих моделей психологічного експеримента. Завдання такого роду вирішуються фахівцями багатьох природних наук.

Однак встановлено головне - вплив фактора ситуації експерименту не можна «винести за дужки і». Він є неодмінною умовою проведення психологічного експерименту.

На практиці дослідження організуються і проводяться так, щоб вплив відомих соціально-психологічних чинників було мінімальним і їм можна було б знехтувати. Тут допомагає індивідуальна майстерність і інтуїція експериментатора. Але це вдається далеко не завжди. Добре, якщо експериментатор має як випробуваного дорослої людини в нормальному емоційному відношенні, який схожий з ним за соціальним статусом, культурною, національною та расовою приналежністю. Добре, якщо умови експерименту не зачіпають честі і гідності випробуваного і до експериментатора він не відчуває ніяких почуттів.

У всіх інших випадках можна рекомендувати використовувати штучні прийоми проведення експерименту, викладені в цьому розділі, а якщо це неможливо але - докладно описати в публікації ситуацію експерименту і все передбачається між соціально-психологічні фактори, тобто причини артефактів.

питання

1. Як контролювати вплив факторів спілкування на результат експерименту?
2. У чому полягає психологічний механізм плацебо-ефекту?
3. Чим відрізняється «сліпий досвід» від «подвійного сліпого досвіду»?
4. Як впливають очікування експериментатора на результати дослідження?
5. Якими особистісними особистостями володіє випробуваний-доброволець?

Етичні принципи проведення дослідження на людині *

Рішення проводити дослідження повинно ґрунтуватися на усвідомленому бажанні кожного психолога внести відчутний внесок в психологічну науку і з пособствует вать благополуччю людини. Відповідальний психолог обмірковує різні напрямки, де потрібні енергія і можливості людини

* *American Psychological Association*, +1973.

Прийнявши рішення про проведення досліджень, психологи повинні здійснювати свої задумки з повагою до людей, які приймають в них участь, і з турботою про їх гідність і благополуччя.

Принципи, про які йдеться нижче, роз'яснюють досліднику етичне відповідальне ставлення до учасників експериментів в ході проведення дослідницьких робіт - від початкового задуму до кроків, необхідних для захисту конфіденційності даних досліджень. Ці принципи повинні розглядатися в контексті документів, приплив Гаєм в якості доповнення до принципів.

1. При плануванні досвіду дослідательє несе персональну відповідальність за зі дання точної оцінки його етичної прийнятності, спираючись на принципи досліджень.

Якщо, спираючись на цю оцінку і зваживши наукові та людські цінності, дослідник пропонує відхилитися від принципів, то він додатково бере на себе серйозні органи по розробці етичних рекомендацій і прийняття більш суворих заходів щодо захисту прав учасників досліджень.

2. На кожному дослідника завжди лежить відповідальність за встановлення і підтримання при прийнятній етики дослідження. Дослідник також несе відповідальність за етичні звернення колег, асистентів, студентів і всіх інших службовців з випробуваними.

3. Етика вимагає, щоб дослідник інформував випробуваних про всі сторони експерименту, до віді можуть вплинути на їх бажання брати в ньому участь, а також від віча на всі питання про інші подробиці дослідження.

Неможливість ознайомлення з повною картиною експерименту додатково посилюючи відповідальність дослідника за благополуччя і гідність випробовуваних.

4. Чесність і відкритість - важливі риси відносин між дослідником і допитливим емим. Якщо приховування і обман необхідні за методологією дослідження, то дослідник повинен пояснити випробовуваному причини таких дій для восстановлення їх взаимоот носіння.

5. Етика вимагає, щоб дослідник ставився з повагою до права клієнта скор тить або перервати свою участь в процесі досліджень в будь-який час.

Зобов'язання щодо захисту цього права вимагає особливої пильності, коли і слідователь знаходиться в позиції, що домінує над учасником.

Рішення щодо обмеження цього права збільшує відповідальність дослідника за до стоїнство і благополуччя учасника.

6. Етично прийнятне дослідження починається з встановлення чіткого і сп раведлі вого угоди між дослідником і учасником експерименту, яка роз'ясняє відповідь ственність сторін. Дослідник зобов'язаний шанувати всі обіцянки і домовленості, включений ні в цю угоду.

7. Етичний дослідник захищає своїх клієнтів від фізич еского і душевного дис комфорту, шкоди і небезпеки. Якщо ризик таких наслідків існує, то дослідник зобов'язаний проінформувати про це випробовуваних, досягти згоди до початку роботи і при нять всіх можливих заходів для мінімізації шкоди. Процедура дослідні овання може не при змінюватися, якщо є ймовірність, що вона завдасть серйозної і тривалий шкоду навчаючи стнікам.

8. Етика роботи вимагає, щоб після збору даних дослідник забезпечив участникам повне роз'яснення суті експерименту і усунув будь-які виникаючі непорозуміння. Якщо наукові або людські цінності виправдовують затримку або приховування інформа ції, то дослідник несе особливу відповідальність за те, щоб для його клієнтів не було важких наслідків.

9. Якщо процедура дослідження може мати небажані наслідки для участників, то дослідник несе відповідальність за виявлення, усунення або коригування таких результатів (в тому числі і довгострокових).

10. Інформація, отримана в ході дослідження, є конфіденційною.

Якщо існує ймовірність, що інші люди можуть отримати доступ до цієї інформа ції, то етика практики досліджень вимагає, щоб ця ймовірність, а також плани щодо забезпе чення конфіденційності були пояснені учасникам як частина процесу по достиже нию взаємного інформаційного згоди.